

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ἀριστείδη Γ. Πανώτη, *Τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας - Ἐπίτομη Ἱστορία αὐτῆς κυρίως ὡς κληματίδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, τόμος Α', 50 μ.Χ. - 1850. Ἐκδόσεις Ἀθανασίου Σταμούλη, Ἀθήνα 2008, σχ. 24x17 ἑκ., σσ. 632.

Ὁ ὑπογραφόμενος χαίρω ἰδιαιτέρως, διότι ὁ σ. τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου εἶναι υἱὸς προσφιλεστάτου εἰς ἐμὲ Καθηγητοῦ μου στὸ Β' Γυμνάσιον Ἀρρένων Πειραιῶς (ἀπὸ τὸ 1932 καὶ ἔξῃς). Μὲ τὸν θεολόγο κ. Ἀριστείδη Πανώτη συνδέθηκα ἰδιαιτέρως, ὅταν ἦταν ἀρχισυντάκτης τῆς γνωστῆς σὲ ὀλόκληρη τὴν Χριστιανικὴ Οἰκουμένη πολύτομης *Θρησκευτικῆς καὶ Ἠθικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας* (1962-1968). Τότε ἔφερνα σ' αὐτὸν ἢ στὸν χαρισματικὸ ἀείμνηστο ἄμεσο συνεργάτη του, ἀδελφικὸ μου φίλο καὶ πρώην συμφοιτητὴ μου θεολόγο Βασίλη Μουστάκη τὰ διάφορα ἄρθρα μου, πὸν δημοσιεύθηκαν στὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖα αὐτή. Ἀπὸ τὶς ἐπαφές μου μὲ τὸν Ἀριστείδη Πανώτη εἶχα ἐκτιμήσει τὴν ἀρίστη θρησκευτιολογικὴ του μόρφωσι, πὸν ὀφειλόταν στὶς λαμπρὲς μεταπτυχιακὲς του σπουδὲς στὸ Παρίσι γιὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Θρησκευμάτων καὶ εἰδικὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Μὲ θαυμασμὸ διάβασα μερικὰ θρησκευτιολογικὰ ἄρθρα του στὴν μνημονευθεῖσα Ἐγκυκλοπαιδεῖα καὶ περιμένα τὴν πανεπιστημιακὴ ἀνέλιξι αὐτοῦ ὡς θρησκευτιολόγου. Ἡ ἀνέλιξις αὐτῆ ὅμως δὲν ἔγινε, διότι ὁ Ἀριστείδης Πανώτης ἀφ' ἑνὸς ἀπασχολήθηκε πολὺ στὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖα, ἢ ὅποια ἤδη ἐπὶ δεκαετίες μορφώνει καὶ θὰ μορφῶνῃ κληρικούς καὶ λαϊκούς, ἀφ' ἑτέρου ἦταν στὴ συνέχεια ὁ ἐκδότης τοῦ σπουδαίου πανορθόδοξου περιοδικοῦ *Ὁρθόδοξος Παρουσία* (1965-1968) καὶ τρίτον ἀφέρωσε ὅλες τὶς δυνάμεις του στὴν ἕως σήμερα συνεχιζομένη ἀμειώτη προβολὴ τοῦ Σεπτοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Αὐτὸ συνετέλεσε στὸ νὰ γίνῃ σύμβουλος τοῦ μακαριστοῦ Πατριάρχου Ἀθηναγόρα τοῦ Α' καὶ νὰ

τιμηθῆ ὑπ' αὐτοῦ μὲ τὸ ὄφρικό του *Μεγάλου Ἱερομνήμονος* καὶ ἔτσι νὰ εἶναι σήμερα ὁ ἀρχαιότερος τῶν ἀξιωματούχων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Μὲ τὴν ἰδίαν τιμὴν τὸν περιέβαλαν ὁ μακαριστὸς Πατριάρχης Δημήτριος καὶ ὁ νῦν Παναγιώτατος Πατριάρχης Κος Βαρθολομαῖος, ὁ ὁποῖος τὸν ἐτίμησε μὲ τὸν τίτλον τοῦ «*Συγγραφέως*» τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου. Στῆ Χριστιανικῆ Οἰκουμένη εἶναι πολὺ γνωστὸς ὁ συγγραφεὺς ὑπ' αὐτοῦ ἱστορικὸς τόμος περὶ τῶν *Εἰρηνοποιῶν*, γιὰ τὴν γαλλικὴ ἔκδοσι τοῦ ὁποῖου ὁ πάπας Παῦλος Στ' τὸν τίμησε μὲ τὸν Ἀνώτερο Ταξιάρχην Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου.

Ὁ κ. Πανώτης προσέφερε πολλὰς ὑπηρεσίας καὶ στὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος μὲ συνεργασία του σὲ Συνοδικὰς Ἐπιτροπὰς, στὴν ἐφημερίδα *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, σὲ συνέδρια, στὴ ραδιοφωνία καὶ τηλεοψία τῆς Ε.Ρ.Τ. καὶ σὲ διάφορα ἄλλα Μ.Μ. Ἐπικοινωνίας. Ἀξία ἰδιαίτερης μνείας εἶναι ἡ ἀποκατάστασις τῆς παλαιοχριστιανικῆς τάξεως τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων, τῆς ὁποίας ἡ χρῆσις ἐξαπλώνεται ὁλονὲν καὶ περισσότερον.

Ἡ μεγάλη ἀγάπη τοῦ κ. Πανώτη πρὸς τὸ Κέντρον τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ἔκδηλη ἤδη στὸν τίτλον τοῦ ὀγκώδους συγγράμματός του, ποὺ παρουσιάζομε εὐσυνόπτως στίς σελίδες αὐτῆς τῆς «*Θεολογίας*». Τὸ ἔργον αὐτὸ ἀρχίζει μὲ ὀλοσέλιδο ἀφιέρωμα καὶ μὲ φωτογραφίες «*σ' ἐκείνους ποὺ προσέφεραν*» (στὸν συγγραφέα) «*τὰνάματα τῆς "εὐσεβοῦς πηγῆς" τοῦ Γένους*», δηλ. στοὺς μακαριστοὺς Μητροπολίτες Περγάμου Ἀδαμάντιο (1909-1958), Ἰκονίου Ἰάκωβο (1916-1965) καὶ Χαλκηδόνας Μελίτωνα (1913-1989) (σ. 7).

Μετὰ τὸν *Πίνακα περιεχομένων* (σσ. 9-12) ὁ συγγραφεὺς στὸν *Πρόλογο* (σσ. 13-20) παρουσιάζει εὐγλωττα τὸν σκοπὸ τῆς συγγραφῆς του, ποὺ εἶναι ἡ κατ' ἐπιτομὴν παρουσίασις τῶν ἀξιοσημείωτων γεγονότων τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας καὶ τῆς σχετικῆς «*δικαιοδοσίας τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, προκειμένου μὲ τὴν ἀναδρομὴν τὰ παλαιότερα νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὴ λήθη τοῦ χρόνου ἢ ἀπὸ τὴν ἐσκεμμένην παραποίησην, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ συνειδητοποιηθεῖ τὸ δικό μας παρόν, ποὺ θὰ γίνῃ σύντομα παρελθὸν γιὰ ὅσους θὰ μᾶς διαδεχθοῦν*» (σ. 14). Ἐπίσης ὁ σ. ἐπισημαίνει ὅτι ὀνόμασε τὸν τόμον «*Συνοδικόν*» ὡς μίμησιν τοῦ «*ἐπισημόν*» ἐκκλησιαστικοῦ κώδικος, ποὺ «*εἰς ἐπήκοον*» ὄλων «*διαβάξεται τὴν Κυριακὴν τῆς Ὁρθοδοξίας*» καὶ ὀνομάζεται «*Συνοδικόν*». Μέσα σ' αὐτὸν καταγράφονται ἀπόσπασματικὰ τὰ ἀξιωματιμὸνευτα ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας μας, τῆς ὁποίας ὁ συνοδικὸς θε-

σμός και μόνον μαρτυρείται ἐν Ἑλλάδι γραπτὰ ἤδη ἀπὸ τὸν 2ο αἰώνα» (σ. 16), συμφώνως πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας, πού «ἔθεσε ὡς βασικὴ ἀρχὴ τῆς λειτουργίας τῆς τὴν συνοδικότητα μὲ τὸ “οὗ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν”» (Ματθ. ιη', 20) (σσ. 16-17).

Στὴν Εἰσαγωγή (σσ. 21-32) ὁ σ., χρησιμοποιώντας τὸν ἄριστο νεανικό θρησκευολογικὸ ἐξοπλισμὸ του καὶ ἀνάγοντας τὴ μνήμη μας στὸν μακαριστὸ Καθηγητὴ Λεωνίδα Φιλιππίδη σκιαγραφεῖ τὴ μετάβασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν πρωτομονοθεϊστικὴ νοσταλγία τοῦ «Ἀγνώστου Θεοῦ» πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν καὶ στὴν ὑποδοχὴ καὶ οἰκειώσιν τοῦ Εὐαγγελίου, «προκειμένου μὲ τὴ σύγκραση τοῦ ἄνωθεν φωτισμοῦ καὶ τῆς συνετῆς σκέψεως νὰ διαμορφωθῆ τὸ ἀπαράμιλλο ἐνιαῖο ὄλο τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ» (σ. 32).

Τὸ Α' μέρος (σσ. 33-306) ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία τὴν Α' χιλιετία» ἐξιστορεῖ πῶς τὸ –χωρὶς ἀστήρικτες ἀπομυθευτικὲς τάσεις προβαλλόμενο– «μυστήριον τοῦ Ναζωραίου Ἰησοῦ» ὠδήγησε μέσα στὴν Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τὰ «ἔθνη» καὶ στὴ συγκρότησιν τῆς ἀρχαϊκῆς τῆς δομῆς καὶ πῶς ἡ μεταξὺ Ρώμης καὶ Ἀλεξανδρείας ἀμάζουσα Κόρινθος «ἦταν τὸ κέντρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος καί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στενὴ τῆς σχέσιν μὲ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ἀντλοῦσε θεολογικὰς δυνάμεις καὶ δεχόταν πνευματικὴ ἐπιρροή καὶ ἀπὸ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς θεολόγους, ἐνῶ ἡ Ἔφεσος εἶχε σχέσιν μὲ τοὺς ἀντιοχειανοὺς διδασκάλους» (σ. 85).

Στὴ συνέχεια ὁ κ. Πανώτης, μετὰ τὴν παρουσίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως στὴ νῆσον Μῆλον καὶ τῆς ἀποκαλυπτικῆς κατακόμβης τῆς καὶ μετὰ τὴν ὑπόμνησιν τῶν διωγμῶν καὶ τῆς κοσμοϊστορικῆς μεταβολῆς πού ἐπῆλθε διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἐξιστορεῖ κυρίως πῶς ἡ Ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν περίοδον τῆς ἐπ' αὐτῆς ἐπιστάσεως τῆς Παλαιᾶς Ρώμης καὶ τὴν διάσωσιν τῆς ἐλληνικότητος τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἐνωίωσε τὴν θαλπωρὴν τῆς σκέψης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Νέας Ρώμης, ἡ ὁποία προηγουμένως εἶχε στερεώσῃ τὰ προνόμια τῆς μὲ ἀποφάσεις τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

Τὸ Β' μέρος (σσ. 307-342) ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία κατὰ τὴ Β' χιλιετία» περιέχει ἀξιολογώτατον Χρονολόγιον πού παρουσιάζει ἱστορικὰς λεπτομέρειες τῆς ζωῆς καὶ πορείας τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ 1000 ἕως τὸ 1453 μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας τῆς Ἀνατολῆς, τῶν Σταυροφοριῶν καὶ τῆς πρώτης ἐξορίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ

Πατριαρχείου εις Νίκαιαν σὲ συνάρτησιν πρὸς τὰ δρώμενα στὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Δύσεως καὶ πρὸς τὴν προοιούσα παρακμὴ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Τὸ Γ' μέρος (σσ. 345-469), ἐκτὸς τοῦ ἐμπεριστατωμένου Χρονολογίου ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως ἕως τὸν 15ο αἰῶνα, ἐξιστορεῖ κατὰ θαυμάσιον τρόπον πῶς τὸ Σεπτὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον μὲ τὰ ἐθναρχικὰ προνόμια, πού τοῦ ἔδωσεν ὁ Κατακτητῆς, ἔγινε τὸ ζωοποιὸν κέντρον τοῦ «κράτους» τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ «Εὐσεβῆς Πηγὴ» τοῦ Γένους καὶ πῶς «ὁ θρόνος τῆς Νέας Ρώμης κληρονόμησε πάντα τὰ προνόμια πού εἶχε πρὸ τῆς ἀποσχισέως του ὁ Θρόνος τῆς Παλαιᾶς Ρώμης» (σ. 459).

Τὸ Δ' μέρος (σσ. 470-626) ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία 1821-1850», παρουσιάζει ἐν πρώτοις τὴν σχέσιν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ Γένους (1821-1833), τὴν ἔναντι τῆς Θρησκείας στάσιν τῆς συντεταγμένης νέας ἑλληνικῆς πολιτείας καὶ τὴν εὐνοϊκὴν διὰ τὴν Θρησκείαν πολιτικὴν τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια, ὁ ὁποῖος ἐξέφραζε τὴν ἐπιθυμίαν νὰ τεθῆ ἡ ἐν Ἑλλάδι τοπικὴ Ἐκκλησία ὑπὸ τὴν σκέπη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ γιὰ τὸ «αὐτόβουλο» ἢ «αὐτόγνωμο» ἑλλαδικὸ σχίσμα (1833-1850) στὰ χρόνια τῆς ἑτερόδοξης βαναρικής ἀντιβασιλείας καὶ τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδου, ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς, κατὰ τὴ διατύπωσιν τοῦ Ἀρ. Πανώτη, ὑποστήριξε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας» καὶ «ἀγωνίστηκε γιὰ τὴν ἀποκοπὴ τῶν δεσμῶν» μὲ τὴ Μητέρα Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, «καίοντας ἄφθονο λιβανωτὸ στὸ ξόανο τῆς αὐτοκεφαλίας» (σ. 534).

Ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ Τόμου, στὰ ὁποῖα ὁ σ. ὁμιλεῖ γιὰ τὴν πολιτειοκρατικὴ αὐθαίρετὴ ἑλλαδικὴ «αὐτονομίση», «καταδούλωσιν» τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας, «διασπάθησιν» τῆς παρουσίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὶς ἀντιδράσεις στὰ γενόμενα ἀπὸ τοὺς «παραδοσιακοὺς» (Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο καὶ ἄλλους), γιὰ τὸν «Θεοσεβισμό» τοῦ Καίρη, γιὰ «λουθηροκαλβινικὰς» ἐπιδράσεις καὶ τάσεις, γιὰ τὴν ἐκκόλαψιν θρησκευτικῶν ὀργανώσεων («φιλορθοδόξου Ἐταιρείας», Κοσμά τοῦ Φλαμιάτου, Παπουλάκου κ.ἄ.) καὶ γιὰ ἀδιέξοδα, πού δημιούργησε ἡ πολιτειοκρατικὴ αὐθαιρεσία.

Τέλος, στὰ Συμπεράσματα τοῦ Α' Τόμου (σσ. 627-631), γίνεται λόγος περὶ ἀνάγκης ἐπιστροφῆς τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας στὴν κανονικότητα καὶ περὶ ἐξοβελισμοῦ τοῦ «διχασμοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος τοῦ ἐνὸς Γένους» (σ. 630). Τὸ τελικὸ συμπέρασμα τοῦ κ. Πανώτη διατυπώ-

νεται ως ἑξῆς: «*Αὐτὰ πού κατατέθηκαν στίς σελίδες αὐτές πιστοποιοῦν ὅτι ὁ ἱερός θεσμός τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου δέν εἶναι παρεϊσακτος στήν ἑλληνική ἐπικράτεια, ἀλλά εἶναι ὁ ἀκλόνητος «στῦλος» τῆς ἀποστολικῆς πίστεως καί παραδόσεως*».

Τὰ περιορισμένα ὄρια τῆς παρούσης βιβλιοπαρουσιάσεως δέν ἐπιτρέπουν νά παρουσιάσουμε ὅλες τίς ἀμέτρητες λαμπρές ψηφίδες, πού συνθέτουν τὸ καλλιτεχνικὸ μωσαϊκὸ τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Πανώτη, τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς θά χρησιμοποιεῖται στὸ μέλλον ἀπὸ πολλὲς γενεές γιὰ τὸ ἱστορικὸ ὕλικό του.

Τὸ ὀγκῶδες σύγγραμμα τοῦ διακεκριμένου συγγραφέως εἶναι ἀξιόθαύμαστο γιὰ τὴν καταπληκτικὴ συγκέντρωσι καὶ συνένωσι γνωστῶν καὶ ἀγνώστων ἱστορικῶν λεπτομερειῶν σ' ἓνα ὀργανικὸ ἑνιαῖο σύνολο ἐμπυχούμενο ἀπὸ τὴν ζωτικὴ ἐντελέχεια τῆς πνοῆς τοῦ Σεπτοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Εἶναι τόσο ζωντανή ἡ γλῶσσα καὶ τόσο γλαφυρὸ τὸ ὕφος τοῦ βιβλίου, ὥστε ὁ ἀναγνώστης συναρπάζεται φέρνοντας στὴ μνήμη του καὶ συνειδητοποιώντας τὸν ἑνοπιὸ μίτο τῆς ἐξελίξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς πολλῶν αἰῶνων, γιὰ νά προβληματισθῆ στὸ τέλος μὲ τὰ ἐξιστορούμενα καὶ ἐπισημαινόμενα στὸ Δ' μέρος καὶ γιὰ νά νοιώσῃ μέσα του ἔντονη καὶ ἀνυπόμονη τὴν προσδοκία τῆς ἐκδόσεως καὶ τοῦ Β' τόμου, πού θ' ἀσχοληθεῖ μὲ τίς προοπτικὲς μιᾶς ἀνανεωμένης πορείας πρὸς τὴν ἱστορικῶς ἐπιβεβλημένη βιώσιμη καὶ ἀδιατάρακτη ἐξομάλυνσι τῶν πρὸς καιρὸν κατὰ τὸ πρόσφατον παρελθὸν διαταραχθειῶν, ὡς μὴ ὠφελε, σχέσεων μεταξὺ τῆς Μητέρας Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας.

Οἱ ἐνδεχόμενες καὶ πιθανὲς καλοπροαίρετες διαφωνίες μερικῶν ἀναγνωστῶν γιὰ μερικὰ σημεῖα τῶν ἐξιστορουμένων ἢ τῶν δεοντολογικῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέως δέν εἶναι δυνατὸν νά ἐξοβελίσουν τὴν φωνὴν τῶν βωόντων καὶ κραζόντων βιωμάτων καὶ πνευματικῶν σκιρτημάτων τοῦ Γένους. Τὸ βιβλίο τοῦ κ. Πανώτη ἀφυπνίζει σὲ κάθε –ἀνεξαιρέτως– ἀναγνώστη τὴν πεμπτουσία τοῦ βιο-ψυχολογικοῦ γενετικοῦ κώδικος τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ πλεόν ἐνδόμυχο ἀρχετυπικὸ στοιχεῖο τῶν ὑπαρξιακῶν συνειδητῶν ἢ ὑποσυνειδητῶν ἀναμνήσεών τους καὶ ὀδηγεῖ στὴν ἀναζωπύρσι τῆς αὐτοσυνειδησίας τους, ἢ ὁποία δημιουργεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ Ἑλληνες Χριστιανοί, πού δέχθηκαν στὴν πνευματικὴ ζωὴ τους τὸ θεῖο ἐμβόλιο τῆς χριστιανικῆς καλλιελαιου καὶ βγήκαν ἀπὸ τὰ ἱερὰ νάματα τῆς κολυμβήθρας τοῦ ἀγίου Βαπτίσματος γιὰ νά φο-

ρέσουν τὴ φωτεινὴ στολὴ τῆς ἀναγεννήσεως, μετὰ τὴν κατάπαυσι τῶν διωγμῶν καὶ τὴν ἰδρῦσι τῆς Νέας Ρώμης, συνέσφιγξαν τὴν ἐνότητά τους καὶ διαμόρφωσαν τὴν ταυτότητά τους ὑπὸ τὶς στοργικὰς πτέρυγες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία, κατὰ τὴ διατύπωσι τοῦ ἐπιφανοῦς ἱστορικοῦ Καρόλου Ντήλ, ἀπετέλεσε τὸ στερεωτικὸ μῖγμα ἀμμοκονίας μὲ τσιμέντο, «*ποῦ συνέδεε μεταξύ τους τὰ διάφορα τμήματα τῆς κολοσσιαίας οἰκοδομῆς*» τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἐξ-ακολουθεῖ ἕως σήμερα νὰ εἶναι ἡ ἐνοποιὸς συντονιστικὴ δύναμις τῆς καθ' ὄλου Ὁρθοδοξίας καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων.

Αὐτὰ εἶναι τόσον αὐτονόητα, ὥστε οἱ Ἕλληνες, χωρὶς ἀντιπαραθέσεις ἐπαναλαμβάνουν τοὺς παρατιθεμένους ἀπὸ τὸν κ. Πανώτη (σσ. 460-461) λόγους τοῦ μακαριστοῦ ἐπιφανοῦς Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ Προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι «*περίλαμπρος φάρος καταυγάζων τὴν Οἰκουμένην... Πατὴρ Πατέρων πάντων τῶν Ὁρθοδόξων, ὁ συνεκτικὸς κρίκος τῶν ἐπὶ μέρους Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἡ σεπτὴ αὐτῶν κορυφή. Ἐντεῦθεν ὁ πάγκοινος πρὸς τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ σεβασμὸς*» (περιοδικὸ Ἐκκλησία, τ. Η', ἀριθμ. 49 τῆς 6-12-1930, σ. 394).

Στὸ τέλος εἶναι δίκαιο νὰ ἐκφραστοῦν εὐχαριστίες καὶ συγχαρητήρια ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὸν κ. Πανώτη γιὰ τὴν ἀγάπη του πρὸς τὸ Σεπτὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ τὸν τιτάνειο μόχθο του πρὸς συγγραφὴν τοῦ ὀγκώδους ἔργου του, τοῦ ὁποίου ἀναμένουμε τὸν Β' τόμο καὶ τὸ ὅποιο εἶναι ἕνας σταθμὸς στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν δημοσιευμάτων, καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὸν κ. Ἀθανάσιον Σταμούλην καὶ τὰ στελέχη τοῦ ἀκτινοβόλου ἐκδοτικοῦ του οἴκου γιὰ τὴν –καὶ αἰσθητικῶς θαυμασίαν– ἐπιμελημένην ἔκδοσιν τοῦ ἔργου μὲ χαρακτηριστικὰς φωτογραφίες, εἰκόνες καὶ καλλιτεχνικὰς ἰχνογραφίας.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Κωνσταντίνου Ἰ. Μπελέζου, *Ἡ «Ἐρμηνεία» τοῦ Οἰκουμενίου τοῦ Σχολαστικοῦ στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου: Ἱστορία καὶ μεθοδολογικὴ προσέγγιση*, ἔκδοσις τοῦ «Κέντρου Ἐρεῦνης Βυζαντίου» τῆς «Ἐταιρείας τῶν φίλων τοῦ Λαοῦ», Ἀθῆναι, 1999, σσ. 24x17 ἐκ., σσ. 1-232. Τοῦ ἰδίου, *Ὁ Οἰκουμένιος καὶ τὰ ἀποδιδόμενα εἰς αὐτὸν ἐρμηνευτικὰ σχόλια κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ J.-P. Migne*, Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν

έλληνικήν έκδοσιν τοῦ πολυτόμου ἔργου *Patrologia Graeca* τοῦ J.-P. Migne, τόμ. 118, Ἔκδοσις Κέντρου Πατερικῶν Ἐκδόσεων (Κ.Ε.Π.Ε.), Ἀθήναι, 2006, σσ. 1-32.

Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν δύο τούτων δημοσιευμάτων, τὰ ὅποια κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦπτον ἀποτελοῦν μίαν ἐνότητα, ἦταν ἡ ἐπὶ διδακτορία διατριβὴ τοῦ νῦν Ἐπικούρου Καθηγητοῦ τοῦ Τμήματος Θεολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία συνετέλεσε στὸ νὰ ἀνακηρυχθῆ Διδάκτωρ αὐτῆς μὲ τὸν βαθμὸν «Ἄριστα» κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ ἐπιβλέποντος Καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Πατρώνου καὶ τῆς ἀποφάσεως τῶν Μελῶν τῆς Τριμελοῦς Συμβουλευτικῆς καὶ τῆς Ἑπταμελοῦς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς. Πρόκειται περὶ ἐξαιρετοῦ μονογραφίας, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ καὶ τὸν κατὰ τὶς μεταπτυχιακές του σπουδές στὴν Γερμανία συμπληρωθέντα ἄριστον θεολογικὸν καὶ καθ' ὅλου ἐπιστημονικὸν ἐξοπλισμὸν του, ἰδίως στοὺς τομείς τῆς Ἱστορίας τῆς Βιβλικῆς Ἑρμηνείας καὶ τῆς Θεωρίας τῆς καθ' ὅλου καὶ δὴ τῆς Πατερικῆς Ἑρμηνευτικῆς. Ἐξ αὐτηκοῖας γνωρίζω τὴν ἐκτίμησιν, πού ἔχουν γιὰ τὸν κ. Μπελέζον διαπρεπεῖς θεολόγοι γερμανοὶ πανεπιστημιακοὶ καθηγητές.

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος μονογραφία ἀναφέρεται εἰς βυζαντινὸν θεολογικὸν ἔργον, πού ἀσχολεῖται μὲ «ἐρμηνείαν» τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ ἔχει –θὰ λέγαμε– διαρκῆ ἐπικαιρότητα, ἐφ' ὅσον καὶ στὴ σημερινὴ ἐποχῇ, ὅπως καὶ σὲ παλαιότερες ἐποχές, πολλοὶ συγκινοῦνται ἰδιαίτερος μὲ ἀποκαλυπτικὰ θέματα. Μάλιστα σήμερα ὑπάρχει καὶ φυσικοεπιστημονικὴ διερεύνησις ζητημάτων τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου (πρὸβλ. τὸ πρόσφατο ἀποτυχημένον μεγάλο πείραμα στὴ CERN Γενεύης, πού κόστισε δισεκατομμύρια). Ὡς σημειώνει ὁ σ. στὸν Πρόλόγόν του, «δὲν εἶναι λίγες οἱ φορές, κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ φράσεις τοῦ Ἰωάννου (στὸ βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως) προσλαμβάνουν, σὲ ποικίλες ἐρμηνείες τους, ἓνα χαρακτηριστὴρα ἱστορικῆς ἀναγκαιότητος μὲ ἔντονα τὰ στοιχεῖα τῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἀπειλῆς, τῆς τιμωρίας καὶ τῆς καταστροφῆς. Ἡ Ἐκκλησία καλεῖται τότε νὰ ἀπαντήσῃ πῶς συμβαδίζουν τὰ ἀρνητικὰ ἐκ πρώτης ὄψεως μηνύματα τοῦ Κανόνα τῆς μὲ τὸ χαροποιὸ κήρυγμα τοῦ χριστιανικοῦ Εὐαγγελίου» (σ. 9).

Μὲ αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ γωνία, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ κ. Μπελέζος, ὁ Οἰκουμένιος ἐρμηνεύει τὸ τελευταῖο βιβλίον τῆς Καινῆς Διαθήκης σ' ἓνα ἐρμηνευτικὸ ἔργο, πού εἶναι «τὸ πρῶτο γνωστὸ βυζαντινὸ ἐρμηνευτικὸ Ὑπόμνημα στὴν Ἀποκάλυψιν» (αὐτ.).

Μετὰ τὸν *Πρόλογον* (σσ. 9 ἔξ.), τὸν *Πίνακα Περιεχομένων* (σσ. 11 ἔξ.), τὶς *Συντομογραφίες* (σ. 13 ἔξ.) καὶ τὴν *Εἰσαγωγήν* (σσ. 17 ἔξ.), ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὴν προβληματικὴν τοῦ θέματος τῆς διατριβῆς, τὸ *Α΄ κεφ.* (σσ. 31 ἔξ.) παρουσιάζει, πρὸ πάντων, τὸν συγγραφέα τοῦ Ὑπομνήματος στὴν Ἀποκάλυψιν Οἰκουμένιον, ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ ἄλλους γνωστούς, πού ἔχουν τὸ ὄνομα Οἰκουμένιος. Ὁ κ. Μπελέζος καθιστᾷ παραδεκτὸν ὅτι συγγραφεὺς τῆς πρώτης γνωστῆς ὀλοκληρωμένης «Ἑρμηνείας» τοῦ τελευταίου βιβλίου τοῦ Κανόνος τῆς Κ.Δ. εἶναι ὁ λαϊκὸς ἔγγαμος νομομαθὴς καὶ εὐρυμαθὴς λόγιος «κόμης» καὶ «σχολαστικὸς Ἰσαυρίας» (διοικητὴς ἐπαρχίας) Οἰκουμένιος (ἀρχὲς τοῦ στ΄ αἰῶνος).

Τὸ Β΄ κεφ. (σσ. 65 ἔξ.), τὸ Γ΄ κεφ. (σσ. 83 ἔξ.) καὶ τὸ Δ΄ κεφ. (σσ. 118 ἔξ.) ἐξετάζουν τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸ Ὑπόμνημα φιλολογικὰ ζητήματα καὶ ἰδίως τὶς ἑρμηνευτικὰς μεθόδους καὶ ἀρχές, τὶς ὁποῖες χρησιμοποίησε ὁ Οἰκουμένιος στὸ Ὑπόμνημά του.

Τὸ Ε΄ κεφ. (σσ. 154 ἔξ.) προβάλλει ἀφ' ἑνὸς τὶς πηγές τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ Οἰκουμένιου ἢ τὶς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῆς Ἱ. Παραδόσεως καὶ τῆς θύραθεν Γραμματείας καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐπίδρασι τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Οἰκουμένιου πάνω στὸν Ἄνδρέα Καισαρείας (60-70 αἰ.), στὶς Ἑρμηνευτικὰς σειρές (70 αἰ. καὶ ἔξῃς), στὸν Ἀρέθα Καισαρείας (ια΄ αἰ.) καὶ σὲ ἄλλους κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνες.

Ἡ Διατριβὴ περατώνεται μὲ ἐξαιρετικὴ συμπερασματικὴ θεώρησι (σσ. 195 ἔξ.) καὶ εὐσύνοπτες ἐπισημάνσεις (σσ. 201-202), μὲ ἐξόχως ἐπιμελημένη βιβλιογραφικὴ παράθεσι πηγῶν καὶ βοηθημάτων κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἐκδόσεως (σσ. 203 ἔξ.), μὲ Πίνακες σχηματικῆς διαρθρώσεως τοῦ περιεχομένου τῆς «Ἑρμηνείας» τῆς «Ἀποκαλύψεως», χειρογράφων, βιβλικῶν χωρίων, ὄρων καὶ πραγμάτων (221 ἔξ.) καὶ μὲ εὐστοχωτάτη δισέλιδη περίληψι τοῦ περιεχομένου σὲ γερμανικὴ γλῶσσα (Zusammenfassung) (σσ. 229-230).

Ἐπειδὴ ὁ χάρος δὲν ἐπιτρέπει λεπτομερῆ ἀνάλυσι τοῦ περιεχομένου τῆς διατριβῆς, ἐστιάζομε τὴν προσοχή μας στὰ ἔξῃς σημεῖα αὐτῆς, πού ἀναδεικνύουν τὴν πρωτοτυπία τῆς καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν προσφορὰ τοῦ κ. Μπελέζου: α) Ἡ διατριβὴ δὲν διασαφηνίζει μόνον τὸ ζήτημα τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέως τοῦ πρώτου βυζαντινοῦ καὶ ἀρχαιότερου ἐπώνυμου Ἑρμηνευτικοῦ Ὑπομνήματος στὴν Ἀποκάλυψι. Ἐπὶ πλέον καθιστᾷ φανερόν ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὴ οἰαδήποτε ὑπόνοια περὶ μονοφυστικοῦ

προσανατολισμοῦ τοῦ Οἰκουμενίου, ὁ ὁποῖος ὀρθοδόξως ὁμιλεῖ περὶ τῶν δύο φύσεων τοῦ Θεανθρώπου κατὰ τὴν –ἐντὸς τοῦ πλαισίου κάποιου Οἰκουμενισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης– διαλογικὴν ἀλληλογραφίαν του μὲ τὸν ἑτερόδοξον Σεβῆρον Ἀντιοχείας.

β) Ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει μὲ εὐστοχες κριτικὲς ἐπισημάνσεις τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκδόσεως ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπὸ τοῦς Hoskier (1928) καὶ De Grootte (1999).

γ) Ἡ διατριβὴ ἐπισημαίνει καὶ καθιστᾶ γνωστόν, ὅτι τὸ πρωτότυπον καὶ θεολογικώτατο Ὑπόμνημα τοῦ Οἰκουμενίου ἄσκησε τεραστίαν ἐπίδρασι στὴν Ἱστορία τῆς ἐρμηνείας τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκαλύψεως στὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἰδιαίτερη σχέση τοῦ συγγραφέως μὲ τὸν Σεβῆρο Ἀντιοχείας συνετέλεσεν ὥστε ἡ δημιουργία ἀμφιβολιῶν γιὰ τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα τοῦ Οἰκουμενίου νὰ ὀδηγήσῃ στὴν πρόωρη καὶ ἐπὶ αἰῶνες ἀποσιώπησι τοῦ ὀνόματος τοῦ Οἰκουμενίου ἐκ μέρους τῶν Ὁρθοδόξων, ὅχι ὅμως καὶ στὸν ἀποκλεισμό τῶν ἀπόψεών του, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐρμηνεῖς τῆς Ἀποκαλύψεως.

δ) Ἡ διατριβὴ συναρτᾶται πρὸς τὴν καθ' ὅλου Ἐπιστήμην τῆς Καινῆς Διαθήκης, διότι ἀναφέρεται καὶ σὲ ζήτημα τῆς Ἱστορίας τοῦ Κανόνος αὐτῆς θίγοντας τὸ ζήτημα τῆς κανονικότητος τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκαλύψεως. Ὁ κ. Μπελέζος παρουσιάζει τὸν Οἰκουμένιο νὰ ἐξυμνῆ ὡς συγγραφέα τῆς «Ἀποκαλύψεως» τὸν «ἐπὶ τὸ στήθος τοῦ Κυρίου ἐπιπεσόντα Ἰωάννην» καὶ ἔτσι νὰ συντελῇ στὴ στερέωσι μέσα στὸν Κανόνα τῆς Κ.Δ. τῆς θέσεως τοῦ τελευταίου βιβλίου αὐτῆς.

ε) Ἡ διατριβὴ δὲν περιορίζεται σὲ ζητήματα καὶ πλαίσια Εἰσαγωγῆς στὴν Κ.Δ., Πατρολογίας καὶ Ἱστορίας Δογμάτων, τὰ ὁποῖα καὶ μόνον αὐτὰ καθιστοῦν φανερὴ τὴν ἀξία καὶ προσφορά της, ἀλλὰ ἀσχολεῖται πρὸ πάντων μὲ τίς ἐρμηνευτικὲς ἀρχὲς καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ μεθοδολογία τοῦ Οἰκουμενίου καὶ ἔτσι ἀναδεικνύεται εἰς μίαν ἀξιόλογη συμβολὴ στὸν κλάδο τῆς Ἐρμηνευτικῆς καὶ δὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐρμηνείας τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴν Ἀνατολή, ἡ ὁποία συμβολὴ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐρμηνεία πρέπει νὰ εἶναι ἔκφρασις πνευματικῆς συνηχίσεως ἐρμηνευτοῦ καὶ ἐρμηνευομένου ἔργου. Ὁ Οἰκουμένιος ἑναρμονίζει στὴ σύνθετη ἐρμηνευτικὴ μέθοδό του στοιχεῖα τῆς κατὰ γράμμα ἢ «κατ' αἴσθησιν» ἐρμηνείας· τῆς κατανοήσεως τῶν γεγονότων μὲ ἐσχατολογικὴν προοπτικὴν, ἢ ὁποῖα ὅμως μετριάζεται μὲ τὴν χριστο-ιστορικὴν πραγμάτωσιν τῆς

Θείας Οικονομίας· με την συγχρονιστική ή συγχρονο-ιστορικήν ὀπτικήν γωνία καὶ με τὴν ὑπερακόντισι τῶν «ἀνθρωποπρεπῶν» ἀπὸ τοὺς «θεοπρεπεῖς» λόγους, ποὺ κατανοοῦνται με τὴν λεγομένη «τροπικὴ ἢ τροπολογικὴ ἐρμηνεία», ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Οἰκουμένιον, χρησιμοποιεῖ «μεταφορικῶς», «τροπικῶς», «ἀλληγορικῶς» καὶ «μυστικῶς» τὴν «τροπολογίαν», δηλαδή «λόγον παραβολικόν», «αἶνιγμα», «εἰκασμόν», «σύμβολον», «ἀλληγορίαν», «τύπον» κ.λπ. (ιδε σελ. 104-105), γιὰ νὰ κάνη «ἀναγωγὴ» ἀπὸ τὰ «αἰσθητὰ» στὰ «νοητὰ» (αὐτ.). Μὲ τὴν ἀναγωγικὴ αὐτὴ μέθοδο γίνεται πνευματικὴ ἀνάγνωσις τοῦ ἱεροῦ βιβλίου, ποὺ ἐστιάζει τίς τρεῖς χρονικὲς διαστάσεις στὸν Χριστό, στὸ μοναδικὸ ἱστορικὸ γεγονός τῆς θείας Ἐνανθρωπήσεως καὶ ὑποβοηθεῖ τὴν προσωπικὴ προσοικεῖωσι τῶν ἀγαθῶν, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτὸ μέσῳ τῆς πίστεως, τῆς μυστηριακῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀγιαστικοῦ ἀγῶνος. Ἡ Χριστοκεντρικὴ αὐτὴ θεώρησις τῆς Ἱστορίας ἀπὸ τὸν Οἰκουμένιον διέπεται ἀπὸ κατ' ἐξοχὴν ἐλπιδοφόρο αἰσιοδοξία καὶ δὲν παρασύρεται ἀπὸ τὴν κακοδοξία τοῦ Χιλιασμοῦ ἢ ἀπὸ στεῖρες ἀντιχριστοφοβίες.

Χαίρομεν, διότι τὸ τόσον ἐπιτυχῶς προβαλλόμενον ἐρμηνευτικὸν Ὑπόμνημα τοῦ Οἰκουμένιου εἰς τὴν «Ἀποκάλυψιν» ἔγινε γνωστὸν στοὺς ἀναγνώστες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκδόσεως τῶν τόμων τοῦ ἔργου *Patrologia Graeca* τοῦ J.-P. Migne. Ἡ Ἐκδοσις αὐτὴ τοῦ «*Κέντρου Πατερικῶν Ἐκδόσεων*» (Κ.Ε.Π.Ε.), ποὺ διευθύνεται καὶ ἐμπυχώνεται ἀπὸ τὸν Αἰδεσιμολογιώτατον π. Ἰωάννην Διώτην, εἶναι μεγάλῃ προσφορὰ, διότι δὲν καθιστᾷ μόνον εὐκόλως προσιτὸν τὸ μνημειῶδες ἔργον, ἀλλὰ, καὶ τὸ ἐμπλουτίζει τόσον με συγχρονισμένες Εἰσαγωγές, ποὺ εἶναι γραμμένες ἀπὸ Ἑλληνες ἐπιστήμονες καὶ προτάσσονται στοὺς Τόμους, ὅσον καὶ με πολυτίμους Πίνακες καὶ ἄλλα στοιχεῖα. Ὁ 118ος τόμος τῆς σειρᾶς, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Οἰκουμένιον, ἔχει ἀξιόλογη Εἰσαγωγὴν, ἡ ὁποία εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν κ. Κ. Μπελέζον καὶ κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὸ 2006 καὶ εἰς Ἀνάτυπον ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ὁ Οἰκουμένιος καὶ τὰ ἀποδιδόμενα εἰς αὐτὸν ἐρμηνευτικὰ σχόλια κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ J.-P. Migne*». Μέσα στὸ δημοσίευμα αὐτὸ ξεκαθαρίζεται σαφῶς ἡ ταυτότης τοῦ Οἰκουμένιου, ἐξετάζονται κατὰ νηφάλιον τρόπον Συλλογές σχολίων, ποὺ φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ καὶ ἀναφέρονται στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ στὶς Καθολικὲς Ἐπιστολὰς καὶ ἐπισημαίνεται ἐκ νέου ἡ σημασία τοῦ ἔργου «*Ἐρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ θεσπεσίου καὶ εὐαγγελιστοῦ καὶ θεολόγου Ἰωάννου ἢ συγ-*

γραφείσα παρά Οίκουμηνίου», πού διεσώθη εἰς ὀλίγα μόνον χειρόγραφα, μόλις δὲ τὸ ἔτος 1928 ἐξεδόθη διὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ τοῦ ἀμερικανοῦ H. C. Hoskier (ᾔθεν καὶ ἀπουσιάζει ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ J.-P. Migne), ἐσχάτως δὲ εἰς πλήρη κριτικὴν ἔκδοσιν ὑπὸ τοῦ Βέλγου M. De Groote (1999).

Εἶναι πράγματι ἐπιγραμματικὴ ἢ εὐσύνοπτη ἐκ νέου προβολὴ ἀπὸ τὸν κ. Μπελέζου τοῦ ἐρμηνευτικοῦ αὐτοῦ ἔργου μὲ ὠραία –ταιριαστὴ στήν ἔκδοσιν τοῦ Migne– ἀρχαίζουσα γλῶσσα: «Τὸ ἐκ δώδεκα ἐρμηνευτικῶν λόγων Ὑπόμνημα τοῦ Οἰκουμηνίου τονίζει ἐκ νέου τὴν πνευματικὴν αὐθεντίαν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐπικαλεῖται τὴν ἐρμηνευτικὴν τοιαύτην προγενεστέρων θεολόγων καὶ ἐξηγητῶν, προκειμένου νὰ ἐξαγάγῃ τὸ σωτηριολογικὸν βάθος τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ βιβλίου, τοῦ φωτιζομένου ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου, τοῦ ἐσφαγμένου Ἀρνίου, τοῦ πάντας ἡμᾶς καταλλάξαντας τῷ Θεῷ, τοῦ ἐν ἐλευθερίᾳ διηνεκῶς καλοῦντος εἰς ἀγῶνα καὶ ἀρραβῶνα πνευματικόν. Ἀναδεικνύει οὕτω τὸν αἰσιόδοξον χαρακτῆρα τῆς κατανοήσεως τῆς ἰωαννείου «προφητείας» ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ τὴν δυναμικὴν δι' αὐτῆς ἐπενέργειαν ἐν Πνεύματι τῶν ἐσχατολογικῶν ἀγαθῶν τῆς Βασιλείας ἐντὸς τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ βίου ἐκάστου» (σ. 7).

Ἄς προστεθῇ ὅτι ἡ δευτέρα αὐτῆ μελέτη περὶ Οἰκουμηνίου κατακλείεται μὲ παράθεσιν Βραχυγραφῶν καὶ ἐκτενοῦς Βιβλιογραφίας κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν, πού διακρίνονται γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ κλασικὴ ἐπιστημονικὴ μορφή τους.

Περαίνοντας τὴν παρουσίαν αὐτῆ αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξάρω τὸ ὑψηλὸν ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο τῶν παρουσιασθέντων δημοσιευμάτων τοῦ κ. Μπελέζου τόσο ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου, ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως μορφῆς. Αὐτὸ γίνεται αἰσθητὸ στὴν ἀρτία σχετικὴ ἐπιστημονικὴ ἐνημέρωσι, στὴν κριτικὴ ἰκανότητα ἐπεξεργασίας τοῦ πηγαίου ὕλικου, στὴ χρῆσιν τοῦ οὐσιώδους καὶ ἀποφυγῆ τοῦ ἐπουσιώδους καὶ περιττοῦ, στοὺς ἐπιτυχεῖς συνειρμούς καὶ στὶς ὀργανικὰ συνδέσεις τῶν διαφόρων πτυχῶν τοῦ πηγαίου ὕλικου, στὴ σαφήνεια τῆς σκέψεως καὶ στὴν ὠραία γλωσσικὴ διατύπωσι.

Ὁ τῶρα Ἐπίκουρος Καθηγητῆς κ. Μπελέζος μὲ τὰ ἀνωτέρω παρουσιασθέντα δύο δημοσιεύματά του περὶ Οἰκουμηνίου, ὅπως καὶ μὲ μερικὰ ἄλλα, ἔχει ἀποδείξει, ὅτι ἀνήκει στὴ γενεὰ ἐκείνων τῶν νέων θεολόγων μας, πού γεννοῦν ἐλπίδες γιὰ ἓνα καλύτερο μέλλον τῆς Θεολογίας στὸν τόπο μας.

Ἀθανασίου Β. Στογιαννίδη, *Φιλοσοφία τῆς Παιδείας καὶ Χριστιανισμός*, Θεσσαλονίκη 1006, σχ. 24x17 ἐκ., σσ. 1-578.

Ὁ κ. Ἀθανάσιος Στογιαννίδης, Διδάκτωρ μὲ Ἄριστα καὶ διάκρισι τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης καὶ μὲ πολυετείς ἐκεῖ σπουδές στὴ Φιλοσοφία τῆς Παιδείας, στὴν Ὀρησκευτικὴ Παιδαγωγικὴ καὶ στὴν Σημειολογικὴ Διδακτικὴ στὸ ὡς ἄνω ὀγκῶδες ἔργο του παρουσιάζει τὴν ἑλληνικὴν ἔκδοσι τῆς Διδακτορικῆς Διατριβῆς, τὴν ὁποία κατέθεσε τὸ 2002 στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βόννης (Wilhelm-Friedrich Universität) ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψι τοῦ καθηγητοῦ Michael Meyer-Blanck. Ὁ γερμανικὸς ἐκδοτικὸς οἶκος LIT δημοσίευσε τὸ ἀρχικὸ γερμανικὸ κείμενο τῆς διατριβῆς, ἡ ὁποία ἔχει τὸν τίτλο: «*Leben und Denken: Bildungstheorien zwischen Theosis und Rechtfertigung. Eine Untersuchung zum Verhältnis von Evangelischer und Orthodoxer Religionspädagogik*» (= «*Ζωὴ καὶ Σκέψεις: Θεωρίες περὶ μορφώσεως μεταξὺ Θεώσεως καὶ Δικαιώσεως. Μία διερευνήσις τῆς σχέσεως Εὐαγγελικῆς καὶ Ὁρθόδοξου Ὀρησκευτικῆς Παιδαγωγικῆς*»). Ὁ κ. Στογιαννίδης γιὰ δευτέρη φορὰ ἀνακηρύχθηκε Διδάκτωρ (τῆς Παιδαγωγικῆς) στὸ Ἄριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ τρέχον ἔτος 2008, ἐκπονήσας Διδακτορικὴν Διατριβὴ ὑπὸ τὸν τίτλο «*Ἡ διδασκαλία τῶν συμβόλων τῆς Ὁρθόδοξης Καθολικῆς Ἐκκλησίας στὸ Μάθημα τῶν Ὀρησκευτικῶν – Πρωτοβάθμια καὶ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση*» (Σύμβουλος Καθηγητῆς ἦταν ὁ Καθηγητῆς κ. Ἰωάννης Κογκούλης).

Πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ ὅτι ὁ κ. Στογιαννίδης ἔχει κάμει σημαντικὲς εἰσηγήσεις σὲ Παιδαγωγικὰ Συνέδρια (λ.χ. στὴν Καρδίτσα, στὴ Φλώρινα, στὴν Καβάλα), ἔχει συμμετάσχει σὲ διεθνῆ σεμινάρια, ἔχει διάφορες ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες, ἀπὸ τὸ 2006 διδάσκει ὡς μόνιμος θεολόγος καθηγητῆς στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευσι καί, ἐκτὸς τῶν δύο Διδακτορικῶν Διατριβῶν, ἔχει ἀρκετὲς ἐπιστημονικὲς δημοσιεύσεις σὲ ἑλληνικὴ ἢ γερμανικὴ γλῶσσα γιὰ τὴ σημασίαν τῆς Σημειωτικῆς στὸ χῶρο τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς, γιὰ τὴ γλῶσσα τῆς σχολικῆς διδασκαλίας ὡς σύνολο σημείων διαφορετικῶν σημασιολογικῶν πεδίων, γιὰ τὴ σχέσι παιδαγωγικῆς θεωρίας καὶ πράξεως, γιὰ τὸ μάθημα τῶν Ὀρησκευτικῶν ὡς κοσμοθεωρητικῆ-ἐρμηνευτικῆ πρότασι, γιὰ τὸν διαθεματικὸ διάλογο μεταξὺ τοῦ μαθήματος τῆς Φυσικῆς καὶ τοῦ μαθήματος τῶν Ὀρησκευτικῶν στὴ Β' βάθμια ἐκπαίδευσι, γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ εὐθύνη τῆς Ὁρθόδοξης

Ἐκκλησίας ἐνώπιον τῆς λογικότητος καὶ ὑπαρξιακῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρώπου κ.ἄ.

Ἡ παροῦσα εὐσύνοπτη βιβλιοκρισία ἀφορᾷ στὸ βιβλίον, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴ καὶ εἶναι, ὅπως εἶπαμε, μεταφορᾶ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς ἀναθεωρημένης, βελτιωμένης καὶ ἐμπλουτισμένης γερμανικῆς Διδακτορικῆς Διατριβῆς του, ἡ ὁποία, προσαρμοσμένη «στὰ δεδομένα τοῦ Ἑλληνα ἀναγνώστη» καί, ἀποφεύγοντας «τὸ αὐστηρὸ ὕφος μιᾶς διδακτορικῆς διατριβῆς», ἀποβλέπει στὸ νὰ καταστή πρὸ εὐανάγνωστη καὶ «νὰ δημιουργήσῃ γόνιμους προβληματισμούς καὶ ταυτόχρονα νὰ θέσῃ κάποια ἐρωτήματα» (σ. 15). Ἔτσι τώρα ὁ τίτλος τῆς εἶναι «Φιλοσοφία τῆς Παιδείας καὶ Χριστιανισμός. Μιὰ στοχαστικὴ περιδιάβαση στὰ ἀνθρωπολογικὰ μονοπάτια τῆς ὀρθόδοξης καὶ τῆς προτεσταντικῆς θρησκευτικῆς παιδαγωγικῆς». Ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ ἔκδοσις ἔγινε στὴ Θεσσαλονικὴ ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Ἀδελφῶν Κυριακίδη.

Μετὰ τὸν Πίνακα Περιεχομένων, τὸν Πρόλογο, τὸ Πρόλογισμα τοῦ Prof. Dr. Michael Meyer-Blanck καὶ τὴν Εἰσαγωγή (σσ. 9-40), τὸ Α΄ κεφ. (σσ. 41-208) ὑπὸ τὸν τίτλο «Οἱ ἀνθρωπολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐννοίας τῆς παιδείας» ἀφ' ἐνὸς ἐξετάζει τὴν Ὀρθόδοξην Ἀνθρωπολογία (δημιουργία –κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν– προπατορικὸν ἁμάρτημα – σωτηρία ἐν Χριστῷ καὶ θέωσις) καὶ τὸν κεντρικὸ σκοπὸ τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς ἀγωγῆς (διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπεξεργάζεται τὴν ἀντίστοιχην θεματικὴν στὸν Προτεσταντισμὸν, στὸν ὁποῖο συναντᾷ κανεὶς ποικιλίαν ἀπόψεων, ὡς ἀποδεικνύει ἐπιλεκτικὴ ἀνάλυσις μερικῶν συγκεκριμένων ἀνθρωπολογικῶν θεωριῶν καὶ τῶν ἀντιστοίχων παιδαγωγικῶν συνεπειῶν τους (κατὰ τοὺς Eckhart, Luther, Melanchton, Schleiermacher, Barth).

Τὸ Β΄ κεφ. (σσ. 209-520) ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ φιλοσοφία τῆς Παιδείας σὲ δύο κόσμους», ποὺ ἐστιάζει τὴν προσπάθειαν στὴ διασάφισιν τῶν ἐννοιῶν «ὑποκείμενο», «ἄτομο», «πρόσωπο» καὶ «ἀνάπτυξη τοῦ προσώπου», ὅσον ἀφορᾷ στὴν ὀρθόδοξην προοπτικὴν καὶ κατανόησιν τῆς παιδείας, παραπέμπει σὲ τέσσαρες θεμελιώδεις ἀρχές: α) στὴν ἀρχὴ τῆς λειτουργικῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὴν πνευματικότητα καὶ στὴ διάνοιαν· β) στὴν ἀρχὴ τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου· γ) στὴν ἀρχὴ τῆς μεταμορφώσεως διὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ δ) στὴν ἀρχὴ τοῦ παιδαγωγικοῦ προσανατολισμοῦ στὸ Σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐνὸς ἱστορικοῦ καὶ συνεχιζομένου ὄλου. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν προτεσταντικὴν φιλοσοφίαν τῆς παιδείας ὁ συγγραφεὺς ἐπιλέγει ἐκείνες

τις θεωρίες, πού δίδουν κάπως αντιπροσωπευτικότερη εικόνα τῶν συγχρόνων προτεσταντικῶν προσανατολισμῶν. Ἔτσι ἀναφέρονται οἱ ἀπόψεις τῶν Hans-Jürgen Fraas, Wolfhart Pannenberg, Ingrid Schoberth, Karl Ernst Nirkow καὶ οἱ ἐπισημάνσεις σχετικοῦ Ὑπομνήματος τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας (EKD) καὶ τοῦ Ψηφίσματος τῆς Ἐνωτικῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας (EKU). Στὸ τέλος ἐκάστης ἐνότητας ἀκολουθεῖ εὐστοχη ἀξιολόγησις ὑπὸ τὴν ὀπτική γωνία τοῦ ὀρθοδόξου Παιδαγωγοῦ. Εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ ἀξιόλογη συμβολὴ τοῦ συγγραφέως: παράθεσις, σύγκρισις, κριτικὴ ἀξιολόγησις, τοποθέτησις ἀνάμεσα σὲ δύο διαφορετικοὺς τρόπους παιδαγωγικῆς σκέψεως.

Ἀκολουθοῦν Συμπεράσματα καὶ προοπτικὲς γιὰ τὸ μέλλον καὶ μερικὲς ἐπισημάνσεις ἀντὶ Ἐπιλόγου, Βιβλιογραφία καὶ Εὐρετήρια (ἐλληνόγλωσσο καὶ ξενόγλωσσο) (σσ. 521-578). Τὸ γενικὸ συμπέρασμα τῆς μονογραφίας εἶναι ὅτι «μπορεῖ νὰ μᾶς χωρίζουν πολλὰ ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους ἐταίρους μας. Ὡστόσο ὑπάρχουν καὶ κάποια σημεῖα πού μᾶς ἐνώνουν καὶ μᾶς φέρνουν πιὸ κοντά» (σ. 539). Ἔτσι «καὶ στίς δύο παιδαγωγικὲς προοπτικὲς γίνεται μνεῖα τοῦ κινδύνου πού ἐλλοχεύει ὅταν τὸ ἔργο τῆς ἀγωγῆς δὲν θεμελιώνεται» πάνω σέ (χριστιανικά) κοσμοθεωρητικά καὶ βιοθεωρητικά θεμέλια. «Ὅταν λείπουν αὐτά, «ἡ παιδεία εἶναι ὑποταγμένη στὴ δουλικότητα τῆς χρησιμοθηρίας καὶ τοῦ ὀφελιμισμού· τότε ἡ παιδεία αὐτὴ δὲν εἶναι παιδεία, δηλ. ὀλοκληρωμένη καὶ πολυπλευρὴ ἐκγύμναση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, ἀλλὰ καταστὰ εἴτε μίᾳ στείρα πληροφόρηση εἴτε μίᾳ μονοδιάστατῃ χρησιμοθηρικῇ ἐξάσκηση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου» (σσ. 539-540).

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀλληλοκατανόησι Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ὁ συγγραφεὺς εὐστόχως διατυπώνει τὸ ἐρώτημα: «Ἐχουν κατανοήσει στὴ Δύση τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ, ὅπως τὸν βιώνουν οἱ Ἕλληνες ἢ μήπως ἔχουν καλλιεργήσει στὴν Εὐρώπῃ μίᾳ πρόταση, μίᾳ ἀνάγνωση, μίᾳ ἐρμηνεία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ;» (σ. 33). Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὀδηγεῖ στὴν ἀπάντησι, ὅτι «πρῶτα ὀφείλει κανεῖς, γιὰ λόγους καθαρὰ σημειολογικοὺς νὰ ξεκαθαρίσει πῶς ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς, πού βιώνουν οἱ Ἕλληνες ἐδῶ καὶ 2000 χρόνια καὶ ἄλλο πρᾶγμα ἢ ἐρμηνεία τοῦ ἀθάνατου αὐτοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴ Δύση. Τὸ δεῦτερο βῆμα εἶναι νὰ διαλεχθεῖ κανεῖς πάνω στίς ἐπιμέρους διαφορὲς» (αὐτ.).

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ ὁ προλογίζων τὸ βιβλίον αὐτὸ στὴν ἐλληνικὴ ἔκδοσί του Prof. Dr. Michael Meyer-Blanck τονίζει: Τὸ βιβλίον τοῦ

κ. Στογιαννίδη «μᾶς διδάσκει νὰ βλέπουμε καὶ νὰ ἐξετάζουμε τὰ πράγματα πέρα ἀπὸ τὸν προσωπικὸ μας ὀρίζοντα» καὶ προκαλεῖ «έναν τέτοιο δημιουργικὸ προβληματισμό, ἀνάλογο μὲ αὐτὸν ποὺ ἐβίωσα ὁ ἴδιος κατὰ τίς συζητήσεις μου μὲ τὸν συγγραφέα τὰ τελευταῖα τέσσαρα χρόνια» (σ. 20).

Ὁ προβληματισμὸς τοῦ γερμανοῦ Καθηγητοῦ ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ κ. Στογιαννίδης προβάλλει ἄριστα τὴ συμβολὴ τοῦ ὀρθοδόξου μορφωτικοῦ ιδεώδους κατὰ τρόπον, ποὺ προκαλεῖ κάποια ἀντοκκριτικὴ σ' ἓνα προτεστάντη. Καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρέπει νὰ ἐξαρθῆ ἰδιαίτερος ἡ ὠριμότης, τὴν ὁποίαν ἤδη εἶχε ὁ συγγραφεὺς, ὅταν μόλις σὲ ἡλικία 25 ἐτῶν παρουσίασε στὴν Γερμανίαν τὴν πολὺ ἀξιόλογη διδακτορικὴ διατριβὴ καὶ μὲ ἐντατικὲς σπουδὲς ἀνέπτυξε τὰ ἔμφυτα καὶ ἐπίκτητα χαρίσματά του, ποὺ τὸν ὀδήγησαν στὴν προαναφερθεῖσα διδακτικὴ καὶ συγγραφικὴ προσφορὰ του καὶ στὴ δεύτερη ἀνακήρυξί του σὲ Διδάκτορα στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἐπειδὴ ἡ σταδιοδρομία τοῦ κ. Στογιαννίδη στὸν τομέα τῆς Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς προμηνύεται λαμπρά, ἃς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ κάμω τρεῖς ὑποδείξεις:

α) Ἡ σὲ ὠραία ζωντανὴ γλῶσσα καὶ μὲ ἀξιόλογη κριτικὴ δύναμι παρουσιαζομένη διατύπωσις τῶν θέσεων, ἐπισημάνσεων καὶ δεοντολογικῶν αἰτημάτων αὐτοῦ θὰ ἔχη μεγαλύτερο δυναμισμό, ἐὰν ἔχη ἐνότητα, ἀποφεύγοντας τὴν ἐξασθένησι τοῦ οὐσιώδους κεντρικοῦ περιεχομένου μὲ φυγόκεντρος ἐπουσιώδεις λεπτομέρειες, ποὺ δὲν ἔχουν ὀργανικὴ σχέσι μὲ τὸν κύριον στόχον τοῦ δημοσιεύματος.

β) Πολλὲς πτυχὲς τοῦ ὀρθοδόξου μορφωτικοῦ ιδεώδους θὰ εἶναι εὐκολότερα ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὴ σημερινὴ διανόησι, ἐὰν παρουσιάζονται μέσα στὰ πλαίσια συγχρονισμένης φιλοσοφικοεπιστημονικῆς διατυπώσεως, ὅπως λ.χ. στὰ πλαίσια τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀξιών καὶ τῆς Ἀξιολογικῆς Παιδαγωγικῆς.

γ) Μερικὰ περιφερειακοῦ χαρακτήρος ἐπουσιώδη γιὰ τὸ ἐξεταζόμενον θέμα βοηθήματα, ποὺ δὲν ἔχουν οὐσιώδη σχέσιν πρὸς τὴν Χριστιανικὴν Παιδαγωγικὴν καὶ θὰ ἦταν μὲν ἴσως δυνατὸν νὰ μνημονεύονται μόνο στίς παραπομπὲς τῶν ὑποσημειώσεων ἐὰν κάπως χρησιμοποιῶνται, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ παρατίθενται στὴ Βιβλιογραφία καὶ μάλιστα ὅταν παραλείπωνται εἰς αὐτὴν ἄλλα βοηθήματα, ποὺ συνδέονται ἀμεσώτερα καὶ οὐσιαστικώτερα πρὸς τὸ χριστιανικὸ παιδαγωγικὸ καὶ μορφω-

τικό έργο και την καθ' όλου Παιδαγωγική. Άξια μνείας είναι λ.χ. δειγματοληπτικῶς τὰ ἐξῆς βιβλία τοῦ γράφοντος: «Χριστιανικός Ἀνθρωπισμός» (1951)· «Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ισχύοντος Τριωδίου» (1958)· «Ὁλοκληρωμένοι προσωπικότητες» (1961)· «Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς» (1975)· «Τὸ ἰδεῶδες τῆς Παιδείας» (1985). Ἐκτὸς τῶν βιβλίων αὐτῶν, ποὺ ἀριθμοῦν ἀρκετὲς ἑκατοντάδες σελίδων, ὑπάρχουν καὶ πολλὰ μικρότερα οὐσιώδη δημοσιεύματα τοῦ γράφοντος, ὡς λ.χ. τὰ ἐξῆς: «Ἡ καλλιέργεια τῆς βουλήσεως διὰ τοῦ ὀρθοδόξου μορφωτικοῦ ἔργου» (1960)· «Τὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας καὶ ἡ ἀντιμετώπισις αὐτῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας» (1975)· «Ἡ Παιδεία τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς Παιδείας» (1980)· «Τὸ μάθημα τῶν Ἱεροσχευτικῶν» (1982)· «Τὰ ἑλληνοχριστιανικὰ ἰδεῶδη τῆς παιδείας» (1984)· «Γνωσις καὶ ἀξίες» (1987)· «Σχεδιάσμα Θεωρίας τῆς Ὁρθόδοξης ἠθικῆς ἀγωγῆς» (1987)· «Διάλογος περὶ τῆς Παιδείας» (1987)· «Οἱ Νεομάρτυρες εἰς τὸ ἔργον τῆς Ἀγωγῆς» (1987)· «Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ τὸ ὄραμα τῆς Ἡνωμένης Εὐρώπης» (1990):

Ἡ παράλειψις τοῦ κ. Στογιαννίδη ν' ἀναφερθῆ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα αὐτὰ ὀφείλεται ὀφθαλμοτραπῶς σὲ κατανοητὴ καὶ συγγνωστὴ ἄγνοιά του, διότι, ὅταν τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν δημοσιεύθηκαν, ἦταν ἀκόμη ἀγέννητος ἢ μικρὸ παιδί. Εἶμαι βέβαιος ὅτι στὸ μέλλον θὰ τοῦ δοθῆ ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναφερθῆ καὶ εἰς αὐτά, ὅπως καὶ εἰς ἀρκετὰ ἄλλα ἄλλων συγγραφέων, ποὺ ἔχουν τώρα παραλειφθῆ. Ἡ ποιότης τῆς ἔως τώρα προσφορᾶς του ἀποδεικνύει, ὅτι ὑπάρχουν καὶ νεώτατοι κατὰ τὴν ἡλικίαν θεολόγοι ἐπιστήμονες ποὺ δημιουργοῦν πολλὰς ἐλπίδες.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Κ. Ἰ. Μανίκα, *Ἡ διαμόρφωση τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὴ νεώτερη Ἑλλάδα (1821-1852) – Ἱστορικὴ καὶ κανονικὴ θεώρηση τῶν θεσμικῶν πλαισίων τῆς Πολιτειοκρατίας: Α' Ἡ περίοδος τῆς ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα, 2007, σχ. 24x17 ἐκ., σσ. 1-212.

Οἱ ἀναγνώστες τῆς «Θεολογίας» εἶχαν ἀναγνώσει τὴν Βιβλιοκρισίαν μου περὶ τῆς ἀρίστης διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ κ. Κ. Ἰ. Μανίκα γιὰ τὴς «σχέσεις Ὁρθοδοξίας καὶ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως (1821-1827)». Τώρα ὁ κ. Μανίκας μᾶς παρουσιάζει τὴν πρώτη μιᾶς σειρᾶς τριῶν μελετῶν, ποὺ θὰ ὀλοκληρωθοῦν

στο έγγυς μέλλον, για τή διερεύνησι τών συνθηκῶν εισαγωγῆς καί θεσμικῆς ἐπιβολῆς τοῦ συστήματος τῆς Πολιτειοκρατίας στίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας στή νεώτερη Ἑλλάδα κατά τήν περίοδο 1821-1852. Τό πολύπλοκο καί πολυδιάστατο αὐτό ζήτημα ἔχει στήν Ἑλλάδα ἰδιαιτερότητες, πού δημιουργοῦνται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἑλληνική κοινωνία ἔχει ἔως τώρα τήν θρησκευτική ὁμοιογένεια τῶν μελῶν της, ἡ ὁποία δημιουργεῖ ἀντιδράσεις σ' ἐκείνους, πού γιά λόγους, κυρίως, ἰδεολογικούς ἀμφισβητοῦν στήν Ἐκκλησία τὸ δικαίωμα νά αὐτοδιοικῆται συμφῶνως πρὸς τὸ ἰδικόν της ἐσωτερικὸ δίκαιο.

Ἡ πολὺ κατατοπιστική αὐτὴ μονογραφία ἀποβλέπει στὸ «νά ἀναδειχθεῖ καί νά ἀξιολογηθεῖ ἀντικειμενικά ἡ σταθερὴ καί ἀνυποχώρητη ἐμμονὴ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐν Ἑλλάδι Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στίς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς συναλληλίας καί τῆς ἀπόλυτης ἰσοτιμίας τῶν δύο ἐξουσιῶν. Τίς ἀρχές αὐτὲς προέβαλλαν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας μὲ συνέπεια καί μαχητικότητα καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα» (Εἰσαγωγή, σ. 23).

Μετὰ τὸν Πρόλογο, τὸν Πίνακα Περιεχομένων, τίς Συντμήσεις καί τήν Εἰσαγωγή (σσ. 9-24), τὸ Α' κεφ. (σσ. 25-78) ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ κατά τὴν Ἐπανάσταση εἰσαγωγή καί διάδοση τῶν πολιτειοκρατικῶν ἀντιλήψεων» παρουσιάζει ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίαν κατά τὸ πρῶτο ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως, –παρὰ τὴν διακοπὴν τῆς Ἐπικοινωνίας της μὲ τὸ Σεπτὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο–, νά ἀγωνίζεται γιά τὴν πρακτικὴν καί θεσμικὴν διατήρησιν τῆς ἀνεξαρτησίας καί διοικητικῆς αὐτονομίας της καί ἀφ' ἑτέρου τὴν διὰ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ πολιτικοῦ σκηنيκοῦ εἰσαγωγὴν τῶν δυτικῶν πολιτειοκρατικῶν ἀντιλήψεων, τῶν ὁποίων θεωρητικὸς εἰσηγητῆς ἦταν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Διαφωτισμοῦ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς.

Τὸ Β' κεφ. (σσ. 79-142), ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ προβληματικὴ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας στὰ ἐπαναστατικὰ συντάγματα» ἐξετάζει πρῶτον τίς περὶ Θρησκείας διατάξεις τῶν ἐπαναστατικῶν συνταγμάτων μὲ ὀλόπλευρη ἱστορικὴ καί ἐρμηνευτικὴ ἐξέτασι τοῦ ὄρου «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» καί δεύτερον τίς σχέσεις τῆς ἀρχῆς τῆς «θρησκευτικῆς ἐλευθερίας» πρὸς τὴν «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» καί τὰ συνταγματικὰ ὅρια τῆς ἀρχῆς τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας.

Τὸ Γ' κεφ. (σσ. 143-190) ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν κυβερνήσεων καί οἱ ἀντιδράσεις τῆς Ἱεραρχίας» παρουσιάζει ἐν πρῶτοις τίς ἀπόπειρες ἐπιβολῆς τῆς Πολιτειοκρατίας

διά τῆς νομοθετικῆς ὁδοῦ (μὲ πολιτειοκρατικὲς ἀποφάσεις τῶν τοπικῶν Διοικήσεων τοῦ Ἀρείου Πάγου τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος καὶ τῆς Γερουσίας τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος καὶ μὲ πολιτειοκρατικὲς νομοθετικὲς ἐπιδιώξεις τῆς κεντρικῆς ἐπαναστατικῆς Διοικήσεως). Ἐπειτα στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναφέρονται οἱ ἀνεπιτυχεῖς προσπάθειες Ἱεραρχῶν (καὶ ἰδίως τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ τοῦ Ταλαντίου Νεοφύτου) γιὰ νομοθετικὴ ρύθμισι τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος.

Ἡ μονογραφία κατακλείεται μὲ εὐγλωττο Ἐπίλογο, μὲ παράθεσι τῆς Βιβλιογραφίας καὶ μὲ εὐρετήριο ὀνομάτων καὶ ὄρων (σσ. 191-212).

Ἡ ἐπισκόπησις αὐτῆ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου τοῦ κ. Μανίκα ἀποδεικνύει ὅτι *«καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ δοθεῖ μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν ἱστορικῶν καὶ ἰδεολογικῶν συνθηκῶν, οἱ ὁποῖες διαμόρφωσαν τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς εἰσαγωγῆς καὶ ἐπιβολῆς τῆς πολιτειοκρατείας στὸ διαμορφωμένο νέο σύστημα σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως, πὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση»* (σ. 191).

Ὁ συγγραφεὺς μὲ ἐπιμέλεια καὶ ἀρίστη κριτικὴ τεκμηρίωσι ἐστίασε τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ ἐπικέντρωσε τὴν ὅλη ἔρευνά του στὴ συγκριτικὴ ἀνάλυσι τῶν μελετωμένων ἱστορικῶν μαρτυριῶν καὶ κειμένων σὲ συνδυασμὸ *«τόσον πρὸς τὴ συστηματικὴ ἀναγωγή τους στὴν ἀλληλουχία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα σηματοδότησαν τὶς σημαντικώτερες ἐξελίξεις στὴ διαμόρφωσι τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τῶν ἐπαναστατικῶν κυβερνήσεων, ὅσον καὶ πρὸς τὴ σύνδεσή τους μὲ τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα κατὰ τεκμήριο διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὶς ἐξελίξεις αὐτές»*. (αὐτ.), οἱ ὁποῖες κατ' οὐδένα τρόπον συρρίκνωσαν τὸ βίωμα τῶν Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ πνευματικὴ τους ἐνότητα μὲ τὴ Μητέρα Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς, πὺ τοὺς κληροδότησε τὸ Κέντρον αὐτὸ τῆς Ὁρθοδοξίας, μὲ τὸ ὁποῖο διακόπηκε ἡ κανονικὴ ἐπικοινωνία τους.

Χαίροντες γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ κ. Μανίκα, πὺ μὲ ἀξιόλογη κριτικὴ θεώρησι ἔρευνᾶ σημαντικὸ τμῆμα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ διαφωτίζει γνωστὲς καὶ ἄγνωστες πτυχές της, εὐχόμεθα νὰ ἰδοῦμε στὸ ἐγγὺς μέλλον καὶ τὶς προαναγγελλόμενες ἄλλες δύο σχετικὲς μελέτες.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Γεωργίου Σωτ. Φουντουλάκη, *Ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου στὸν ἀρχαῖο φιλοσοφικὸ στοχασμὸ καὶ σὲ μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. οἶκος ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ, Ἀθήνα, σχ. 24x17 ἐκ., σσ. 1-126.

Ὁ Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Θεολόγος καὶ Φιλολόγος κ. Γεώργιος Σωτ. Φουντουλάκης, -ὁ ὁποῖος ἔχει γράψει τὴ διδακτορικὴ διατριβή του μὲ θέμα «*Ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ στὸν Πλωτῖνο*» καὶ ἄλλες φιλοσοφικὲς μελέτες (λ.χ. γιὰ τὶς σχέσεις τῆς «*Ἀρχαίας Φιλοσοφίας καὶ τῆς Πατερικῆς Θεολογίας*», γιὰ τὴν «*Οὐσία καὶ Ἀθανασία τῆς ψυχῆς κατὰ τοὺς Ἀρχαίους Φιλοσόφους καὶ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*», γιὰ «*Θέματα Μεθοδολογίας καὶ Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας*», γιὰ «*τὸ κάλλος τοῦ Νοῦ στὸν Πλωτῖνο*», γιὰ τὶς «*ἀρετὲς στὸν Πλωτῖνο*», γιὰ «*the Beauty of the Soul According to Plotinus*» (τὴν «*ὁμορφία τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Πλωτῖνο*»), γιὰ τὴ «*θέση τοῦ Πλωτίνου ἀπέναντι στὸ Σωκρατικὸ Καλὸ*»- παρουσιάζει στὸ ὡς ἄνω τελευταῖο δημοσίευσμά του, ποὺ εἶναι ἀραιοτυπωμένο μὲ πολλὲς λευκὲς σελίδες, ἕνα ἐνταγμένο σὲ μιὰ ὀργανικὴ ὁλότητα εὐσύννοπτο ἀνθολόγιο τῶν ἀπόψεων γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου μερικῶν ἀρχαίων ἐλλήνων φιλοσόφων καὶ μερικῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἔτσι μετὰ τὸ βιογραφικὸ του σημείωμα, τὸν Πρόλογο καὶ τὴν Εἰσαγωγή (σσ. 7-18), στὸ μὲν Α' κεφάλαιο παρουσιάζει τὶς σχετικὲς περὶ χρόνου ἀπόψεις τοῦ Ἡρακλείτου, τῶν Στωϊκῶν, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλωτίνου (σσ. 19-46), στὸ δὲ Β' καὶ Γ' κεφάλαιο θεολογικὲς περὶ χρόνου ἐκφράσεις τῶν Μ. Ἀθανασίου, Μ. Βασιλείου καὶ Γρηγορίου Θεολόγου (σσ. 47-100), γιὰ νὰ προσθέσῃ στὸ τέλος Ἐπίλογον - Συμπεράσματα, Summary (ἀγγλ.), Resumé (γαλλ.) καὶ Πίνακες πηγῶν, βοηθημάτων, κυρίων ὀνομάτων, ὄρων καὶ πραγμάτων.

Ὁ σ. μὲ τὸ Φιλοσοφικὸ αὐτὸ Ἀνθολόγιό του ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐπικρατοῦσα ἀντίληψις στὴ φιλοσοφικὴ σκέψις εἶναι «*ὁ κυκλικὸς τρόπος κατανόησης τοῦ χρόνου*», (σ. 101), ἐνῶ ἡ θεολογικὴ ἔκφρασις προτιμᾷ κατὰ κανόνα τὴ «*γραμμικὴ*» κατανόησι αὐτοῦ, χωρὶς ν' ἀποκλείῃ τὴ χρῆσι μορφολογικῶν ἐκφράσεων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων περὶ «*ἀνακυκλήσεως*», ἢ ὁποῖα ὁμως νοεῖται «*ὡς κυκλικὴ ἐπανάληψη τῶν μέτρων καὶ σημείων τῆς εὐθύγραμμης κινήσεως τοῦ χρόνου, δηλ. συνύπαρξη τῆς γραμμικῆς μὲ τὴν κυκλικὴ ἐκδίπλωση τοῦ χρόνου, ὅπως αὐτὸ πολὺ χαρακτηριστικὰ μπορεῖ νὰ παρασταθῇ μὲ τὴν εἰκόνα τῆς σφαίρας, ἢ ὁποῖα*

στών κατήφορο, με τις κυκλικές της περιστροφές προχωρεί εὐθύγραμμα πρὸς τὸ τέρμα» (σ. 102).

Ἔτσι τὸ εὐσύνοπτο αὐτὸ βιβλίο τοῦ κ. Φουντουλάκη δίδει ἀφορμὴν καὶ ἐρεθίσματα στοὺς ἐνδιαφερομένους νὰ ὑπερπηδήσουν τὰ ὄρια τῆς δειγματοληπτικῆς παραθέσεως πηγαίου ὕλικου καὶ νὰ προχωρήσουν σὲ συστηματικώτερη ἀνίχνευσι τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου μέσα στὴν ἱστορία τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ θεολογικοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς σημερινῆς φυσικο-επιστημονικῆς σκέψεως μὲ χρησιμοποίησιν ὄχι μόνον τῶν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως χρησιμοποιουμένων ἑλληνογλώσσων βοηθημάτων (λ.χ τῶν Γ. Μαντζαρίδη, Νίκου Μαρτσούκα, Δ. Τσάμη, Γρ. Κωσταρᾶ), ἀλλὰ καὶ μερικῶν ἐξαιρέτων ξένων σχετικῶν δημοσιευμάτων. Ἡ διεύρυνσις τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου ἰδίως ἀπὸ θεολογικῆ σκοπιᾶ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐπιτευχθῆ μὲ ἀξιοποίησι τῆς Πατερικῆς διδασκαλίας, πὺν ἀναφέρεται τόσον στὴν Χριστιανικὴ Ἑσχατολογία, ὅσον καὶ στὴν ἔννοια τοῦ βιωμένου στὴ λατρεία «λειτουργικοῦ χρόνου», κατὰ τὴν ὁποία παρελθόντα, μέλλοντα καὶ ἡ αἰωνιότης βιώνονται στὸ ἐκάστοτε παρόν.

Ἐάντως πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ ἐπιλογή ἀπὸ τὸν κ. Φουντουλάκη τοῦ πηγαίου ὕλικου σὲ μιὰ μελέτη, πὺν ἔχει μορφή Ἀνθολογίου, καὶ ἡ ἔνταξις αὐτοῦ στὰ πλαίσια ἐνὸς φιλοσοφικοθεολογικοῦ θέματος εἶναι εὐστοχη καὶ ἀξιέπαινη καὶ μαρτυρεῖ δυνατότητα παρουσιάσεως εὐρυτέρων καὶ συστηματικώτερων σχετικῶν μονογραφιῶν, πὺν ἑναρμονίζουσιν τὸν θεολογικὸ καὶ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Καρακουλάκη Εὐδοκίμου, ἀρχιμανδρίτου, *Διοίκηση καὶ ὀργάνωση τοῦ Ἁγίου Ὄρους, σύμφωνα μὲ τὸν Καταστατικὸ Χάρτη καὶ τὸ Νομοθετικὸ Διάταγμα 10/19.9.1926*, Ἁγιον Ὄρος 2007, σ. 486.

Ὁ ἱερομόναχος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους π. Εὐδόκιμος Καρακουλάκης παρουσίασε τὴν ἐπιστημονικὴν του μελέτην ὡς διπλωματικὴν ἐργασίαν στὰ πλαίσια τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (2005). Τὸ θέμα τῆς μελέτης εἶναι ἰδιαίτερα πολὺπλοκο, ἐξαιρετικὰ δύσκολο καὶ προφανῶς ἐπικίνδυνο γιὰ ὁποιοδήποτε ἐρευνητὴν ἀφ' ἐνὸς μὲν γιὰτὶ εἶναι ἐπαχθῶς φορτισμένο μὲ σκόπιμες ἢ

μή, άποσπασματικές ή και καταχρηστικές, έρμηνείες τών πηγών στην έλληνική και στη διεθνή βιβλιογραφία, άφ' έτέρου δέ γιατί τά κρίσιμα νομοκανονικά ζητήματα για τó καθεστώς τής Μοναστικής Πολιτείας του Άγίου Όρους προϋποθέτουν δοκιμασμένη έπιστημονική ώριμότητα και άκάματη έρευνητική προσπάθεια για τήν κριτική και συγκριτική άξιολόγηση του όλου πηγαιού ύλικού και μάλιστα κατ' άναφοράν πρós τís άποκλίνουσες ή και άντιτιθέμενες προσεγγίσεις τής σχετικής διεθνούς βιβλιογραφίας.

Ό π. Ευδόκιμος, ως άγιορείτης μοναχός, είχε πληρέστερη συνείδηση τών δυσκολιών ή τών κινδύνων τής έπιλογής του, γι' αυτό και έξέφραζε πάντοτε τήν άγωνία του όχι μόνο για τήν εύρύτητα τής έρευνητικής του προσπάθειας, αλλά και για τή θεμελίωση τών έπιστημονικών του συμπερασμάτων. Η άγωνία του αυτή άποτυπώνεται στην ύπερβολική βιβλιογραφική φόρτιση τών παραπομπών τής μελέτης άκόμη και για μη διαμφισβητούμενα θέματα όργανώσεως ή διοικήσεως τής Άγιωνύμου Πολιτείας, αλλά συγχρόνως έπιβεβαιώνει και τήν έντυπωσιακή έπιστημονική του ευαισθησία νά μήν αφήσει άκάλυπτες πτυχές στην έρευνητική του προσπάθεια, οί όποιες ούτε έπιτρέπονται και ούτε είναι πλέον άνεκτές στη λειτουργία τών άγιορειτικών καθεστώτων.

Η όργάνωση τής ύλης τής μελέτης, μετά τήν Είσαγωγή (σελ. 17-62) για τó προΐσχύσαν του Καταστατικού Χάρτου καθεστώσ του Άγίου Όρους (Θ' -ΙΖ' αιώνας), κατανέμεται σέ τέσσερα έκτενή κεφάλαια. Στο Α' Κεφάλαιο (σελ. 63-177), υπό τόν τίτλο «Μεγάλες Δυνάμεις και άγιορειτικό καθεστώς» (ΙΗ' -Κ' αιώνας)», αναπτύσσονται και άξιολογούνται με συστηματικό και περιεκτικό τρόπο τόσο οί γνωστές πολιτικές και έθνοφυλετικές πιέσεις τής Ρωσίας για τή διεθνοποίηση του καθεστώσ του Άγίου Όρους, όσο και ή σθεναρή άντίθεση στα πανολαβιστικά σχέδια του Οίκουμενικού Πατριαρχείου, τής Άγιωνύμου Πολιτείας και τής Έλληνικής Κυβερνήσεως. Στο Β' Κεφάλαιο (σελ. 179-221), υπό τόν τίτλο «Η Πορεία πρós τήν τελειοποίηση του άγιορειτικού καθεστώσ», παρουσιάζονται οί προσπάθειες τής Άγιωνύμου Πολιτείας και τής Έλληνικής Κυβερνήσεως για τή σύνταξη Κανονισμού λειτουργίας τών άγιορειτικών καθεστώτων, ό όποιος θά κατοχύρωνε τόσο τά καθιερωμένα παραδοσιακά προνόμια τών άγιορειτικών ιερών Μονών ως Πατριαρχικών και σταυροπηγιακών μονών, όσο και τά κυριαρχικά δικαιώματα του έλληνικού κράτους στη χερσόνησο του Άθω. Στο Γ' Κεφάλαιο (σελ. 223-254), υπό τόν τίτλο «Η ύπό του Οίκουμενικού Πατριαρχείου

έγκριση και ή υπό της έλληνικής πολιτείας κατακύρωση του Καταστατικού Χάρτη του Άγιου Όρους», καλύπτονται οί σχετικές διαβουλεύσεις και οί καθιερωμένες διαδικασίες τόσο για την έγκριση, όσο και για την κύρωσή του. Στο Δ΄ Κεφάλαιο (σελ. 255-296), υπό τον τίτλο «Τό Ισχύον καθεστώς διοικήσεως και οργανώσεως του Άγιου Όρους», έξετάζεται, με βάση τις διατάξεις του Καταστατικού Χάρτη, τό ζήτημα της ταυτότητας του νομικού καθεστώτος του Άγιου Όρους (αυτονομία ή αυτοδιοίκητον), των άρμοδιοτήτων των οργάνων διοικήσεως της Άγιωνύμου Πολιτείας (Έρὰ Κοινότης, Έρὰ Έπιστασία, Διοικητής Άγιου Όρους), της σχέσεως των ιερών Μονών προς τις άλλες Μονές και προς τὰ έξαρχήματά τους (Λαῦρες, Σκήτες, Κελλία κ.λπ.). Τέλος, παρατίθενται σέ Παράρτημα Έγγράφων (σελ. 311-440) τό επικυρωμένο κείμενο του Καταστατικού Χάρτη και τὰ σημαντικά έγγραφα για την τελική έπεξεργασία και την κύρωσή του από την Έλληνική Πολιτεία, κατακλείεται δέ με πλούσια βιβλιογραφία (σελ. 441-475).

Η έπιμελημένη και καλαισθητη έκδοση της μελέτης είναι ανάλογη προς την ύψηλη ποιότητα της έπιστημονικής προσφορᾶς του άγιορείτη ιερομονάχου, ό όποιος δέν φείσθηκε χρόνου και μόχθου τόσο για την έρευνα του έκδεδομένου και του ανέκδοτου ύλικού των άρχείων του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Έπουργείου Έξωτερικών της Έλλάδος, όσο και για την κριτική αξιολόγηση των άποκλινουσών προτάσεων της διεθνούς βιβλιογραφίας υπό τό πρίσμα του διαχρονικού κύρους του παραδοσιακού άγιορειτικού καθεστώτος. Ο συγγραφέας αντιμετώπιζει με έντυπωσιακή σύνεση τις συμπληγάδες των ποικίλων αντιθέσεων για νά αναδείξη την έσωτερική συνέπεια των άγιορειτικών καθεστώτων άκόμη και σέ περίοδο συγχύσεων. Βεβαίως, αδυναμίες υπάρχουν στή μελέτη, όπως: α) ή άσαφής σχέση της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και της έπισκοπής Έρισοῦ με την άγιορειτική Μοναστική Πολιτεία, ή όποία δέν τεκμηριώνεται έπαρκῶς και έξ έπόψεως κανονικής, β) ή μη μνεία της σοβαρῆς οικονομικής και διοικητικής κρίσης της Άγιωνύμου Πολιτείας, ή όποία κατέστησε άναγκαία την παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριάρχου Γαβριήλ Δ΄ (1780-1785) για την άμεση αναδιοργάνωση του διοικητικού της καθεστώτος, κ.λπ.

Οί αδυναμίες αυτές της μελέτης δέν εύρίσκονται βεβαίως στον βασικό άξονα της έρευνητικής προσπάθειας ένός άγιορείτη μοναχού, άλλ' είναι σημαντικές για τις σχέσεις της Άγιωνύμου Πολιτείας προς τό Οικουμενικό Πατριαρχείο, οί όποιες προσδιορίζουν και τή διαχρονική

ταυτότητα τῶν ἁγιορειτικῶν καθεστώτων ἀνεξαρτησίας τῶν ὁποιωνδήποτε περιστασιακῶν ρυθμίσεων τῆς ἐξαρχικῆς ἐκπροσωπήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὕτη δὲν θίγουν τὴν ἐπιστημονικὴ πληρότητα τῆς ἐρευνητικῆς προσπάθειας γιὰ τὴν αὐθεντικὴ ἔκφραση τῶν ἁγιορειτικῶν καθεστώτων στὸν ἰσχύοντα Καταστατικὸ Χάρτη τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὁ ὁποῖος, παρὰ τοὺς πανσλαβιστικοὺς παροξυσμοὺς τῆς Ρωσσίας καὶ τὶς ἐπιτόλαιες παλινωδίες τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, κατοχυρώνει τὰ ἁγιορειτικὰ καθεστῶτα στὶς σχέσεις τῆς Ἁγιωνύμου Πολιτείας τόσο πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ὅσο καὶ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία.

Ἡ ἀξιολογὴ λοιπὸν μελέτη, ἡ ὁποία ὑπερκαλύπτει καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ κριτήρια διδακτορικῆς διατριβῆς, ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τόσο μὲ τὴν ἁγιορειτικὴ εὐαισθησία τοῦ συγγραφέα, ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐρευνητικὴ πληρότητα τῆς μελέτης σὲ ἓνα φορτισμένο μὲ πολλαπλὲς συγχύσεις θέμα, τὸ ὁποῖο προσφέρεται γιὰ περαιτέρω ἔρευνα καὶ σὲ ἄλλες λεπτὲς πτυχὲς λειτουργίας τῶν ἁγιορειτικῶν καθεστώτων. Ὁ ἁγιορειτῆς συγγραφέας διαθέτει ὅλα τὰ ἐπιστημονικὰ προσόντα καὶ τὶς εὐαίσθητες πνευματικὲς κεραιὲς γιὰ νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸ ἔργο του μὲ μιὰ ἀνάλογη ἢ καὶ πληρέστερη μελλοντικὴ μελέτη γιὰ τὰ σημεῖα τριβῶν στὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς διοικήσεως τοῦ Ἁγίου Ὄρους μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ὅσο καὶ στὶς σχέσεις του μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία, ὑπὸ τὸ φῶς βεβαίως τῶν καθιερωμένων στὴν ὀρθόδοξη παράδοση κριτηρίων γιὰ τὴ λειτουργία τῶν σταυροπηγιακῶν ἱερῶν Μονῶν.

ΒΛΑΣΙΟΣ ΙΩ. ΦΕΙΔΑΣ

Κ. Παυλικιάνωφ, *Σλάβοι μοναχοὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ τὸν I' ὡς τὸν IZ' αἰώνα. Ἡ ἐμφάνιση Σλάβων μοναχῶν στὰ Ἑλληνικὰ Ἀθωνικὰ καθιδρύματα καὶ οἱ ἀπαρχὲς τῆς μόνιμης παρουσίας τους στὶς μονῆς Ζωγράφου καὶ Παντελεήμονος*, ἔκδ. Κέντρου Πολιτιστικῶν Μελετῶν «Ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος», University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. ις' + 363.

Ὁ Κύριλλος Παυλικιάνωφ, βούλγαρος τὸ γένος καὶ σήμερα Ἀναπληρωτῆς Καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Σόφιας, τὴν παροῦσα ἐργασία τὴν παρουσίασε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρ-

χαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸ 1997. Ὡς ὑλικὸ πρὸς ἐπεξεργασία χρησιμοποίησε τὶς σλαβικὲς ὑπογραφὰς σὲ ἑλληνικὰ καὶ σλαβικὰ ἀθωνικὰ ἔγγραφα, σλαβικὰ σημειώματα-ἐνθυμήσεις σὲ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα βιβλία τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ τέλος σλαβικὲς ἐπιγραφὰς τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τὸ σύνολο τῶν ἐκδοθέντων ἀθωνικῶν ἀρχείων, ἑλληνικῶν καὶ σλαβικῶν.

Ἡ δομὴ τῆς ἐργασίας εἶναι κάπως ἰδιότυπη. Μετὰ τὸν Πρόλογο καὶ τὴ συντομότητα Εἰσαγωγή ἀκολουθοῦν τριάντα ἐνόητες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη φέρει τὸν τίτλο *Ἁγιορεῖτες τῶν πρώιμων χρόνων καὶ ἡ τελευταία ἐπιγράφεται *Τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια τοῦ Ἁγίου Ὁρους (180-199)*. Μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο τίτλων παρατίθενται τὰ ὀνόματα μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους κατ' ἀλφαβητικὴ σειρὰ μὲ τὴν παρεμβολὴ τοῦ Ἐρημητηρίου τῆς Κακῆς Πλάκας καὶ τοῦ Πρωτάτου (σσ. 3-179). Μετὰ τὰ Συμπεράσματα (σσ. 200-204) φιλοξενοῦνται: ἓνας *Κατάλογος τῶν Σλάβων μοναχῶν ποὺ ἐγκαταβίωσαν στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ τὸ 1190 ἕως τὸ 1650 μὲ βάση τὰ σημειώματα σὲ σλαβικοὺς κώδικες* (σσ. 205-328), *Ἐπίμετρον τοῦ Καταλόγου* (σ. 329), *Πίνακας Βραχυγραφιῶν* (Περιοδικὰ – Πηγὲς καὶ βοηθήματα) (σσ. 331-344) καὶ τὸ *Εὐρετήριο* (προσώπων καὶ τόπων-τοπωνυμίων) (σσ. 345-363).*

Ἐνώπιόν μας ἔχουμε ἓναν πραγματικὸ θησαυρὸ, ὁ ὁποῖος μὲ συστηματικὸ τρόπο καὶ ἀνὰ μονὴ παρακολουθεῖ καὶ ἀποκαλύπτει τὴν παρουσία μοναχῶν σλαβικῆς καταγωγῆς στὸ Ἅγιο Ὄρος ἀπὸ τὸν Ι' ὡς τὸν ΙΖ' αἰῶνα, ἐπισημαίνει καὶ ἐτυμολογεῖ τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια καὶ κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ μᾶς δίνει τὰ ὀνόματα τῶν σλάβων μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους (1190-1650) ἐπὶ τῇ βάσει σημειωμάτων-ἐνθυμήσεων σλαβικῶν χειρογράφων. Μάλιστα στὸ τελευταῖο τμῆμα παραθέτει καὶ τὰ σημειώματα ἢ ἀποσπάσματα τῶν σημειωμάτων καὶ ἔτσι ὁ εἰδικὸς ἀναγνώστης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐλέγξει τὸν τρόπο ἐργασίας καὶ ἐρμηνείας τῶν πηγῶν τοῦ κ. Παβλικιάνωφ. Τὸ Εὐρετήριο τῶν προσώπων καὶ τῶν τόπων-τοπωνυμίων ὁπωσδήποτε καθιστᾷ τὴν ἐργασία λειτουργικὴ καὶ ὀρυχεῖο ἀνεξάντλητων πληροφοριῶν.

Ὅποιοσδήποτε ἐρευνητῆς, ποὺ ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ μὲ τὰ σλαβικὰ χειρόγραφα καὶ τὴ σλαβικὴ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία, ὅταν μελετήσῃ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Κ. Παβλικιάνωφ, ἀσφαλῶς θὰ βρεῖ ἀφορμὴ νὰ ἐπισημάνῃ κάτι καὶ νὰ προβεῖ σὲ κάποιες παρατηρήσεις. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς λαμβάνουν τὸ χαρακτηριστὴ μῖς περαιτέρω συμβολῆς στὴν ἐρευνα καὶ στὴν ἀποκατάσταση

τῆς ἀλήθειας. Τέτοιο χαρακτήρα ἔχουν καὶ τὰ σχόλιά μου πού ἀκολουθοῦν:

α) Στὴ σ. 9 γίνεται λόγος γιὰ μετάφραση 22 λόγων τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἀπὸ τὸν Vladislav τὸν Γραμματικὸ τὸ 1473 ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ στὴ σλαβικὴ. Ὅμως ὁ Vladislav ὁ Γραμματικὸς δὲν εἶναι γνωστὸς ὡς μεταφραστὴς, ἀλλὰ ὡς ἀντιγραφέας κωδίκων. Βλ. σ. 255, ὅπου ἀποκαθίσταται ἡ ἀλήθεια καὶ γίνεται λόγος γιὰ ἀντιγραφή. Ὡς γνωστὸν, τὸ μόνον γνωστὸ πρωτότυπο ἔργο, τὸ ὁποῖο ἐξῆλθε ἀπὸ τὴν πέννα τοῦ Βλαδισλάβου τοῦ Γραμματικοῦ, εἶναι *Ἡ Διήγησις γιὰ τὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τοῦ Ριλιώτη ἀπὸ τὸ Τύροβο στὴ μονὴ τῆς Πίλας*. Γι' αὐτὸν βλ. πρόχειρα Donka Petkanova, *Starobălgarska literatura. Enciklopedičen rečnik*, ἐκδ. Abagar, Veliko Tărnovo 2003, σσ. 101-103.

β) Στὴ σ. 41 ὁ γέροντας Ρωμύλος ταυτίζεται μὲ ἐπιφυλάξεις μὲ «τὸν βουλγαρικῆς καταγωγῆς ἅγιο Ρωμύλο». Προσωπικὰ δὲν διατηρῶ καμμία ἐπιφύλαξη γιὰ τὸν ταυτισμὸ τοῦ γέροντα Ρωμύλου μὲ τὸν ὄσιο Ρωμύλο τὸν Βιδύνιο, γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: 1) Διότι μὲ βάση τὰ ὕδατόσημα τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 8 Παρισιοῦ κώδικα τὸ χειρόγραφο κατεγράφη κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1340-1370. 2) Διότι καὶ ἡ παραμονὴ τοῦ ὁσίου Ρωμύλου στὸ Ἅγιο Ὄρος τοποθετεῖται κατὰ τὰ ἔτη 1356-1371 (περίπου). 3) Διότι καὶ τὰ δύο πρόσωπα ἐμφανίζονται ὡς πνευματικοὶ γέροντες μὲ ἀκολουθία πνευματικῶν τέκνων-μοναχῶν (βλ. Δ.Β. Γόνη, «Ταυτισμὸς ἢ μὴ τοῦ μοναχοῦ Ρωμανοῦ καὶ τοῦ μοναχοῦ Ρωμύλου», *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986*, τ. Β', Γενεύη 1989, σσ. 70-73. Τοῦ ἴδιου, «Sv. Romil ot Žitieto na Romil Bdinski i monah Roman ot Žitieto na Teodosij Tărnovski», *Vtori Meždunaroden Kongres po Bălgaristika Sofija, 23 maj - 3 juni 1986 g. Dokladi 11 Stara Bălgarska literatura. Literatura na Bălgarskoto vāzraždane*, Sofija 1987, σσ. 109-111). 4) Διότι τόσο τὰ Μελανά, ὅπου διαβιοῦσε ὁ ὄσιος Ρωμύλος, ὅσο καὶ ἡ Κακὴ Πλάκα, ὅπου ἀσκήτευαν οἱ μοναχοὶ πού μνημονεύονται στὴν ἐνθύμησις (Θεόκτιστος, Διονύσιος, Σίμων καὶ Θωμᾶς), βρίσκονται μέσα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας. Τὰ Μελανὰ στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ ἡ Κακὴ Πλάκα στὴ νότια πλευρὰ τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω, κοντὰ στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Παύλου. Μάλιστα ἡ ἴδια ἡ ἐνθύμησις μαρτυρεῖ ὅτι ἡ μικρὴ ἀκολουθία τῶν ἀνωτέρω μοναχῶν ἀσκήτευε στὸ χῶρο αὐτὸ κατ' ἐντολὴν τοῦ γέροντα Ρωμύλου: «*Διονύσιος ὁ ἀμαρτωλὸς ἔγραψεν εἰς τὴν Κακὴν Πλάκαν ὑπὸ τὸν Ἄθωνα. Ἐνταῦθα διέμενον μετὰ τοῦ πατρὸς ἡμῶν κῦρ Θεοκτίστου καὶ μετὰ τῶν ἀδελφῶν*

μου Σίμωνος και Θωμᾶ κατ' ἐντολήν τοῦ πατρὸς και κυρίου ἡμῶν κῦρ Ρωμύλου τοῦ γέροντος». Ἡ ἴδια δηλαδή ἡ ἐνθύμησις μᾶς ὑπαγορεύει νὰ ἀναζητήσουμε τὸν γέροντα Ρωμύλο στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας και μάλιστα κατὰ τὰ ἔτη 1340-1370. Οἱ ἀνωτέρω διαπιστώσεις μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ ταυτίσουμε τὸν Ρωμύλο τὸν γέροντα μὲ τὸν ὄσιο Ρωμύλο τὸν Βιδύνιο, ποῦ και αὐτὸς ἦταν γέροντας (πνευματικός).

γ) Στὶς σσ. 41, 79, 230 και 231 ὁ ὄσιος Ρωμύλος ὁ Βιδύνιος χαρακτηρίζεται «βουλγαρικής καταγωγῆς» ἢ «Βούλγαρος». Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Ρωμύλου ὅμως μᾶς ὑποχρεώνει νὰ διαφωνήσουμε στὸ σημεῖο αὐτό, διότι ὁ Ρωμύλος ἦταν τέκνο ἐνὸς Ἑλληνα και μιᾶς Βουλγάρας. Γράφει συγκεκριμένα ὁ βιογράφος του Γρηγόριος: «Ἦνεγκε μὲν τοῦτον ἡ περιδοξος πόλις Βυδίνη· γονεῖς δὲ αὐτῷ εὐσεβεῖς ἄμφω και φοβούμενοι τὸν θεόν, οὐ πάνυ τῷ πλούτῳ κομῶντες, ἀλλ' ὅσον τὸ πρὸς αὐτάρκειαν ἀνεκδέες τῆς χρείας και πρὸς τὴν τῶν πενήτων διάδοσιν. Καὶ ὁ μὲν πατὴρ Ρωμαῖος ἦν τὸ γένος, ἐκ δὲ τῶν Βουλγάρων ἡ μήτηρ» (Βίος και πολιτεία και μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ νεοφανοῦς ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ρωμύλου 2⁴³, ἐκδ. Fr. Halkin, «Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La vie grecque inédite de saint Romylos», *Byzantion* 31 [1961] 116). Ἐνδιαφέρον μάλιστα στὸ χωρίο αὐτό εἶναι ὅτι ὁ ὄρος Ρωμαῖος δὲν χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν πολίτη τῆς Ρωμανίας (Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας), ἀλλὰ τὸν Ἑλληνα. Τὴν ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ ὄρου δίνει και ἡ Alice-Mary Talbot («Romylos», *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3 [1991] 1812), στὸ ὅποιο και παραπέμπει ὁ Παβλικιάνωφ, ἀλλὰ και ἡ ἐξαιρετικὴ βουλγάρικη ἐρευνήτρια Klimentina Ivanova, «Romil Vidinski», *Starobălgarska literatura. Enciklopedičen rečnik*, Veliko Tărnovo 2003, σ. 435: *Grăk po bašta, bălgarin po majka* = Ἑλληνας ὡς πρὸς τὸν πατέρα, Βούλγαρος ὡς πρὸς τὴ μητέρα.

δ) Στὴ σ. 74, σημ. 348, χρησιμοποιεῖ τις χρονολογήσεις τοῦ Syrku γιὰ τὴ μετάβαση και παραμονὴ τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου τοῦ Τυρνοβίτη και τοῦ ἁγίου Εὐθύμιου, τοῦ μετέπειτα πατριάρχου τῶν Βουλγάρων (1375;-1393). Οἱ χρονολογήσεις ὅμως αὐτές (1347-1348 γιὰ τὸν Θεοδόσιο και 1365-1370 γιὰ τὸν Εὐθύμιου) εἶναι ἐπισηφαλεῖς. Μάλιστα δὲν ἀνταποκρίνεται τελείως στὰ πράγματα ὅτι ὁ Εὐθύμιος «μετέβη στὸ Ἅγιον Ὄρος μαζί μὲ τὸν πατριάρχη Κάλλιστο, ὁ ὁποῖος τὸ 1365 πέρασε ἀπὸ τὸν Ἄθω πορευόμενος πρὸς τὴ Σερβία». Τὸ 1365 ὅμως ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστος Α΄ ἦταν νεκρός. Ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὴ μετάβασή του στὶς Σέρρες ὁ Κάλλιστος πέρασε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1363 ἢ τὸ κα-

λοκαίρι τοῦ 1364. Βλ. σχετικά Δ. Β. Γόνη, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄*, Ἀθήναι 1980, σσ. 100-106. Πρβλ. Ἀγγελικῆς Δελικάρη, *Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης*, σσ. 40-41, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὸ ἀνωτέρω χρονολογικὸ λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴ σ. 77.

ε) σ. 91. Ὁ μοναχὸς [Mitro]fan ot Makarii δὲν πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὴ μονὴ τοῦ Μακροῦ, διότι τὸ ot Makarii ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἑλληνικὴ γενικὴ τοῦ *Μακαρίου* καὶ δηλώνει τὸ ὄνομα τοῦ γέροντα, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ὑποτακτικὸς ὁ Μητροφάνης (ἢ Θεοφάνης ἢ Στέφανος).

στ) Στὴ σ. 196 ὁ Παβλικιάνωφ σημειώνει γιὰ τὸ τοπωνύμιον *Χρέντελι*: «Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι τὸ τοπωνύμιον *Χρέντελι* δημιουργήθηκε ἀπὸ τοὺς Σλάβους πὺν ἐγκαταβίωσαν στὴ Γρηγορίου, ὅποτε ἡ χρονολογία τῆς πρώτης ἐμφάνισής του δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πρωϊμότερη τῶν ἀρχῶν τοῦ Ιζ΄ αἰώνα». Ἡ χρονολόγησις αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα, δεδομένου ὅτι τὸ τοπωνύμιον αὐτὸ ἀπαντᾷ στὸ Βίο τοῦ ὁσίου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου, ὁ ὁποῖος ἐγράφη ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κάλλιστο Α΄ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς α΄ (1350-1353) ἢ στὴν ἀρχὴ τῆς β΄ πατριαρχίας του (1355 κ.έ.). Βλ. Δ.Β. Γόνη, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον*, σσ. 49-57. Πρβλ. Ἀγγελικῆς Δελικάρη, *Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης*, σσ. 61-63. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Βίου ἔχει ὡς ἐξῆς: «Διὸ καὶ πολλάκις μετέβαινε (ὁ ὁσιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης) τῆς ἡσυχίας εἶπερ τις ἐρῶν ποτὲ μὲν τῆ τοῦ ἁγίου Σίμωνος, δηλονότι τῆς Πέτρας, σεβασμίᾳ μονῆ παρακαθήμενος, διὰ τὸ τραχεῖαν εἶναι καὶ ἄναντη καὶ δύσβατον τὴν φέρουσαν ἐκεῖσε ὁδόν, ποτὲ δὲ παρὰ τὴν τοποθεσίαν τὴν οὕτω καλουμένην τοῦ *Χρέντελι*...» (ἐκδ. Ἀγγελικῆς Δελικάρη, *Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης*, σ. 337). Συνεπῶς τὸ τοπωνύμιον *Χρέντελι* πρέπει νὰ δημιουργήθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα. Ἡ λανθασμένη χρονολόγησις ἐπαναλαμβάνεται καὶ στίς σσ. 197 καὶ 198.

ζ) Στὴ σ. 231 σημειώνεται ὅτι ὁ σλαβικὸς Βίος τοῦ ὁσίου Ρωμύλου σὲ χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Γιουγκοσλαβίας «ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸ μαθητὴ τοῦ Ρωμύλου Γρηγόριον στὸν τόπον τὸν ἐπιλεγόμενον Μελανὰ, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ τῆς Λαύρας, ὅπου εἶχε ἀσκητεύσει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ρωμύλος». Τὰ περὶ ἀντιγραφῆς τοῦ χειρογράφου εἶναι ἀνακριβῆ, διότι εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Γρηγόριος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ ὁσίου Ρωμύλου καὶ ἔγραψε τὸ Βίο τοῦ διδασκάλου του πιθανότατα στὰ Μελανὰ ἀλλὰ μόνον στὰ ἑλληνικά. Ὅπως δὴποτε ἦταν ἑλληνικῆς καταγωγῆς καὶ δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις ὅτι γνώριζε σλαβικά, γιὰ νὰ ἀντιγρά-

ψει τῆ σλαβική μετάφραση τοῦ Βίου. Γιὰ τὸν Γρηγόριο τὸν Καλλιγράφου ἢ Γρηγόριο τὸν Συναΐτη τὸ Νέο ἢ Γρηγόριο ἀπὸ Συριάνων βλ. Klimentina Ivanova, «Grigorij Dobropisec», *Starobălgarska literatura. Enciklopedičen rečnik*, Veliko Tărnovo 2003, σσ. 125-126.

η) Στὴ σ. 266, ἀριθμ. 93, γίνεται λόγος γιὰ σύνοδο τῆς μονῆς Χιλανδαρίου. Ὁ δόκιμος ὄρος εἶναι σύναξη τῶν ἀδελφῶν τῆς μονῆς.

θ) Στὴ σ. 273, ἀριθμ. 104, σημειώνεται ὅτι «τὸ βιβλίον μεταφέρθηκε στὸν Ἄθωνα ἀπὸ τὸν ἐκκλησιάρχη Σίλβεστρο καὶ τὸν ἱερέα Πρόχορο, οἱ ὅποιοι πραγματοποιοῦσαν ἐρασιματικὴ περιόδεϊα στὴ Ρωσία γιὰ λογαριασμὸ τῆς Χιλανδαρίου». Συνήθως στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἡ διεξαγωγή τέτοιων ἐράνων ὑπὲρ τῶν μονῶν ἐκαλεῖτο ζητεία.

ι) Στὴ σ. 320, ἀριθμ. 186, γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἱερομόναχο Παῖσιο, «ὁ ὅποιος δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν προκαθήμενο τῆς Ζωγράφου ποὺ μαρτυρεῖται στὰ 1638-1639». Ὁ ὄρος προκαθήμενος δὲν εἶναι ὁ ἐνδεδειγμένος γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἡγουμένου μιᾶς μονῆς, δεδομένου ὅτι ὁ ὄρος δηλώνει τὸν πρόεδρο τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς συνόδου, τὸν ἀνώτερο κληρικὸ ποὺ κατέχει τὴν πρώτη θέση στὴ διοικητικὴ ἱεραρχία. Βλ. Γ. Δ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας μὲ σχόλια γιὰ τὴ σωστὴ χρῆση τῶν λέξεων*, Ἀθήνα 1998, σ. 1497.

ια) Δὲν θεωρῶ περιττὸ νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ἡ Βιβλιογραφία τοῦ ἀγαπητοῦ φίλου καὶ συναδέλφου θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι εὐρύτερη καὶ πλουσιότερη, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς Ἀγιολογίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς.

Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Κ. Παυλικιάνωφ ὅπωςδήποτε ἀποτελεῖ ἀξιόλογη καὶ ἀξιοπρόσεκτη συμβολὴ στὸν εὐαίσθητο τομέα τῆς παρουσίας σλάβων μοναχῶν στὸ Ἅγιον Ὄρος. Πιστεύω ὅτι ἡ ἐργασία αὐτὴ θὰ γίνῃ ἀφετηρία περαιτέρω τέτοιων μελετῶν. Μόνον ποὺ οἱ ἐρευνητὲς πρέπει νὰ διαθέτουν ἀρκετὰ προσόντα, ὅπως π.χ. ἄριστη γνώση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς παλαιοσλαβικῆς γλώσσας, τῆς Παλαιογραφίας, τῆς Διπλωματικῆς κ.ἄ. Καὶ ὁ κ. Παυλικιάνωφ διαθέτει τέτοια προσόντα, ἀφοῦ εἶχε τὴν τύχη νὰ φοιτήσῃ σὲ εἰδικὸ Λύκειο στὴ Σόφια καὶ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Μαζὶ μὲ τὰ συγχαρητήριά μου ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ μιὰ εὐχὴ γιὰ τὸν ἀγαπητὸ συνάδελφο: Νὰ εἶναι καλοτάξιδος στὸ δρόμο ποὺ χάραξαν ἀξιόλογοι ἐρευνητὲς τοῦ παρελθόντος, οἱ ὅποιοι συνδύαζαν σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τὴ γνώση τῶν δύο γλωσσῶν, ἑλληνικῆς καὶ παλαιοσλαβικῆς! Καὶ ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ τέ-

τοιους εργάτες σήμερα, γιατί στον τομέα της Σλαβολογίας «ὁ μὲν θερισμὸς πολὺς, οἱ δὲ ἐργάται ὀλίγοι» (Ματθ. 9, 37. Λουκ. 10, 2).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Konstantinou Evangelos (ἐκδ.), *Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension*, [Philhellenische Studien Band 10], Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main. Berlin. Bern. Bruxelles. New York. Oxford. Wien 2005, σσ. 355.

Ὁ καθηγητὴς Εὐάγγελος Κωνσταντίνου εἶναι γνωστὸς γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς του δραστηριότητες στὸ χῶρο τῆς Γερμανίας. Εἶναι γνωστὸς ἐπίσης καὶ γιὰ τὶς ἄκνες προσπάθειές του ποὺ ἀποβλέπουν στὴν προβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ χώρα ποὺ τὸν φιλοξενεῖ. Ἐδῶ καὶ ἀρκετὸ καιρὸ ἰδιαίτερη ἀγάπη ἐκφράζει ποικιλότροπα γιὰ τοὺς ἁγίους Κύριλλο καὶ Μεθόδιο, τοὺς φωτιστὲς τῶν Σλάβων. Ὅπως δὴποτε τὸ ἐνδιαφέρον του ἐνισχύθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὸν προσδιορισμὸ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ τόπου, στὸν ὁποῖο ἐκτοπίστηκε ὁ ἅγιος Μεθόδιος (870-873), Ἀρχιεπίσκοπος τῆς Μεγάλης Μοραβίας, ὅταν καταδικάστηκε ἀπὸ γερμανοὺς ἐπισκόπους. Παλαιότερα ὁ χῶρος τῆς ἐξορίας τοῦ Μεθοδίου ἐντοπιζόταν στὸ Ellwangen, ἀλλὰ μεταγενέστερα σὲ μονὴ ποὺ βρίσκεται στὸ νησί Reichenau τῆς Ἑλβετίας. Μὲ πρωτοβουλία τοῦ κ. Κωνσταντίνου καὶ χρηματικὴ ὑποστήριξη τῆς κ. Ἀλεξάνδρας Π. Κανελλοπούλου ἀνεγέρθηκε ἓνα εἰκονοστάσι κοντὰ στὴ μονὴ σὲ ἀνάμνηση καὶ τιμὴ τῶν καλούμενων Ἀποστόλων τῶν Σλάβων, προδρομῶν μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἐνότητας τῆς Εὐρώπης. Ὁ ἴδιος τὴν ἡμέρα ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν δύο ἁγίων ἀδελφῶν (καὶ σὲ ἄλλες ἡμερομηνίες) ὀργανώνει ἑορταστικὴ ἐκδήλωση στὴ μονή, μὲ πανηγυρικὴ θεία Λειτουργία, ἐπίκαιρη ὁμιλία καὶ κοινὴ τράπεζα τῶν προσκυνητῶν ἀπὸ τὴν Ἑλβετία καὶ τὶς γειτονικὲς χῶρες (κυρίως τὴ Γερμανία). Συγχρόνως ὁ κ. Κωνσταντίνου μὲ συγκινητικὲς προσπάθειες πρωτοστατεῖ στὴ διεξαγωγὴ διεθνῶν συμποσίων, ἀφιερωμένων στοὺς ἁγίους Κύριλλο καὶ Μεθόδιο. Τὸ πρῶτο ὀργανώθηκε στὸ Mitwitz ἀπὸ 25-28 Ἰουλίου 1985, ἀφιερωμένο στὴν ἐπέτειο τῶν 1100 ἐτῶν ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ ἁγίου Μεθοδίου (†885), οἱ εἰσηγήσεις τοῦ ὁποῖου κυκλοφόρησαν σὲ βιβλίο μὲ τίτλο «Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos» (1991).

Ὁ παρὼν τόμος φιλοξενεῖ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Διεθνoῦς Συμποσίου, ἀφιερωμένου στοὺς ἅγιους Κύριλλο καὶ Μεθόδιο μὲ τίτλο «Die byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension», οἱ ἐργασίες τοῦ ὁποῦοῦ διεξήχθησαν ἀπὸ τῆς 25-27 Ἰουλίου 2000 στὸ νησί Reichenau καὶ στὴν πόλη τῆς Κωνσταντίας (Kostanz). Στὸν τόμο αὐτὸ περιέχονται οἱ ἐξῆς δέκα ἐργασίες:

1. Christian Hannik, «Die Bedeutung der Slavenapostel Methodios und Kyrillos für Südöst- und Westeuropa» (σσ. 17-30).
2. Ἰωάννου Χ. Ταρνανίδη, «Τὸ σλαβικὸ ἀλφάβητο. Τὸ “θαῦμα” τῆς ἀποκάλυψης καὶ ἡ ἱστορικὴ του διάσταση» (σσ. 31-51).
3. Heinz Miklas, «Zur Orientierung der Mission von Methodios und Kyrillos» (σσ. 53-71).
4. Marcello Garzaniti, «Weisheit der Evangelien und Exegese der Heiligen Schrift im Werk von Kyrill und Method» (σσ. 73-83).
5. Francis J. Thomson, «The Legacy of SS Cyril and Methodius in the Counter-Reformation. The Council of Trent and the Question of Scripture and Liturgy in the Vernacular, together with an Account of the Subsequent Consequences for the Slavo-Latin (Glagolitic) Rite and the Bible in Croatian Translation» (σσ. 85-246).
6. Anatoly Alexeev, «The Last but Probably not the Least: The Slavonic Version as a Witness of the Greek NT Text» (σσ. 247-260).
7. Alfons Zettler, «Der heilige Methodios auf der Insel Reichenau» (σσ. 261-269).
8. Axinia Džurova, «Le Recueil de Svetoslav de 1073 Moscou, GIM, Sin. 31Δ No 1043» (σσ. 271-312).
9. Hans-Dieter Döpmann, «Kyrillos und Methodios in ihrer Bedeutung für die Bulgaren» (σσ. 313-327).
10. Vladimír Vavřínek, «Der Brief des mährischen Fürsten Rastislav an den Kaiser Michael III. und die Umstände der Einladung der byzantinischen Mission nach Grossmähren» (σσ. 329-343).

Ἄν καὶ ἡ πλουσιότατη Κυριλλομεθοδιανὴ βιβλιογραφία παρέχει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει ἐξαντλήσει ὅλα τὰ θέματα καὶ ἔχει ἀπαντήσει σὲ ὅλα τὰ ἀνοικτὰ προβλήματα τῆς ἔρευνας, οἱ εἰσηγητὲς ἀπὸ ὀκτώ χώρες τῆς Εὐρώπης κατόρθωσαν νὰ δώσουν πρωτότυπες ἐργασίες, οἱ ὁποῖες συνδέονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ διάσταση τοῦ ἔργου τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ὅπως εἶναι: ἡ σημασία τους γιὰ τὴν Εὐρώπη, τὸ σλαβικὸ ἀλφάβητο, ὁ προσανατολισμὸς τῆς ἱεραποστολῆς τους, ἡ ἐξήγηση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὸ ἔργο τους, ἡ κληρονομία τους στὴν Ἀντιμεταρρύθμιση, τὸ σλαβικὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης ὡς μάρτυρας τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Κ.Δ., ὁ τόπος ἐξορίας τοῦ Μεθο-

δίου (870-873), ή συλλογή (άνθολογία) τοῦ Σβιατοσλάβου, μεγάλου ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου, ἀπὸ τὸ ἔτος 1073, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς Simeonov sbornik καὶ ἀποτελεῖ μετάφραση ἑλληνικῶν κειμένων στὰ παλαιοσλαβικά, ἡ σημασία τῶν δύο ἁγίων ἀδελφῶν γιὰ τοὺς Βουλγάρους, καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μεγάλης Μοραβίας Ραστισλάβου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μιχαήλ Γ΄ ὡς πρόσκληση γιὰ ἱεραποστολὴ στὴ Μεγάλη Μοραβία, πὺ ἀποτέλεσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔναρξη τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου τῶν δύο ἁγίων ἀδελφῶν στὸν κόσμον τῶν Σλάβων.

Στοὺς δύσκολους καιροὺς πὺ περνοῦμε, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ προπαγάνδες ὀργιάζουν εἰς βάρος μας καὶ γειτονικοὶ μας λαοὶ σφετερίζονται ἀσύστολα τὴν πνευματικὴ μας κληρονομιά, ἀκόμη καὶ τὸ ἔργο τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ἄνθρωποι δραστήριοι σὰν τὸν κ. Κωνσταντίνου εἶναι πολύτιμοι καὶ ἀξιέπαινοι. Αὐτοὶ συλλαμβάνουν γόνιμες ιδέες καὶ τὶς ὑλοποιοῦν, βρίσκουν χορηγούς, ὀργανώνουν συνέδρια, μεταβάλλονται σὲ ψυχὴ τῶν συνεδριῶν, δὲν ἀφήνουν τὶς εἰσηγήσεις νὰ περάσουν στὴ σιωπὴ καὶ στὸ σκοτάδι, ἀλλὰ ἀναλαμβάνουν καὶ τὰ καθήκοντα ἐπιμελητῆ καὶ ἐκδότῆ καὶ τὶς φέρνουν στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς ἀξίζουν ὁ ἔπαινος καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη μας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Ἄ.-Αἰμ. Ταχιάου, *Ἄγνωστοι Ἀθωνίτες νεομάρτυρες*, [Ἄγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη], Ἄγιον Ὄρος 2006, σσ. 98.

Ἡ παροῦσα μελέτη τοῦ γνωστοῦ σλαβολόγου καὶ Ὀμότ. Καθηγητῆ τῆς Ἱστορίας τῶν Ὁρθοδόξων Σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ἀποτελεῖ πραγματικὰ μιὰ εὐχάριστη ἐκπληξη. Εἶναι οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα στὸν τομέα τῶν Νεομαρτυρολογίων, ἀφοῦ προσθέτει στοὺς γνωστούς στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία μέχρι σήμερα νεομάρτυρες ἀκόμη τέσσερις, ἐκμεταλλεόμενος σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σλαβικὲς πηγές. Πρόκειται γιὰ τοὺς νεομάρτυρες: α) Ἀντώνιο τὸν Καρεώτη (σσ. 11-49), β) Ἀββακοῦμ τὸν Σκητιώτη (σσ. 51-69), γ) Ἀνώνυμο, μιμητὴ τοῦ προηγουμένου (σσ. 71-80) καὶ δ) Ἀθανάσιο τὸν Ἰβηριτῆ (σσ. 81-97).

Τὸ σλαβικὸ μαρτυρολόγιο τοῦ Ἀντωνίου σώζεται σὲ χειρόγραφο τῆς συλλογῆς χειρογράφων τοῦ κόμη Α. Σ. Οὐβάροφ (ἀριθμ. 56-1°). Ὁ κ.

Ταχιάος δὲν μᾶς προσφέρει μόνο τὸ σλαβικὸ κείμενο καὶ νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ μαρτυρολογίου, ἀλλὰ ἀσχολεῖται μὲ ὅλα τὰ ἀνοικτὰ προβλήματα τοῦ κειμένου, πὺ συνδέονται μὲ τόπους, μονές, ναοὺς καὶ πρόσωπα καὶ μνημονεύονται σ' αὐτό, καὶ δίνει πειστικὲς ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματά του, ἐνῶ στὶς ὑποσημειώσεις του παραθέτει βιβλιογραφία, πρόσθετες πληροφορίες καὶ σχόλια.

Κατὰ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ κ. Ταχιάου ὁ Ἀντώνιος (κατὰ κόσμον Ὀνούφριος) καταγόταν ἀπὸ τὴ Βολυνία τῆς Οὐκρανίας, στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 16ου αἰώνα ἐντάχθηκε στὴ μοναχικὴ ἀδελφότητα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὸ Σούπρασλ (σήμερα στὴν Πολωνία) ὑπὸ τὸν ἡγούμενο Παφνούτιο, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ τελευταίου μετέβη στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐγκαταβίωσε στὸν πύργο τοῦ Τυπικαριοῦ τοῦ ἀγίου Σάββα τοῦ Σέρβου στὶς Καρυές καὶ μαρτύρησε στὴ Θεσσαλονίκη στὶς 4 Φεβρουαρίου τοῦ 1516, μμούμενος τὸ παράδειγμα τοῦ σέρβου νεομάρτυρα Γεωργίου ἀπὸ τὸ Κράτοβο.

Τὰ μαρτύρια τῶν ὑπόλοιπων τριῶν νεομαρτύρων ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ τὸν γνωστὸ μητροπολίτη Κιέβου Πέτρο Μογίλα (1633-1647), γραμμένα στὴ ρωσοσλαβονικὴ καὶ τὴν οὐκρανικὴ. Συγγραφέας τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Ἰβηρίτη εἶναι ὁ Ἰβηρίτης μοναχὸς Πρόχορος Κομπλιάνσκυ.

Ὁ νεομάρτυς Ἀββακοῦμ πιθανότατα ἦταν σλαβόφωνος καὶ ἐγκαταβίωσε στὴ σκήτη Ξενοφῶντος μὲ πνευματικὸ τὸν βούλγαρο Θεοδόσιο. Ἀποφάσισε νὰ μαρτυρήσει, ἐπειδὴ οἱ Ἀγαρηνοὶ προκαλοῦσαν καὶ πίεζαν τοὺς χριστιανούς. Χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ πνευματικοῦ του μετέβη στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου καὶ μαρτύρησε μετὰ ἀπὸ πολλὰ βασανιστήρια. Τὰ τεμαχισμένα λείψανα τοῦ Ἀγίου τὰ περισυνέλεξαν χριστιανοί. Αὐτὰ εὐωδίαζαν καὶ ἐνεργοῦσαν θαύματα. Γίνεται δεκτὸ ὅτι μαρτύρησε τὴν 30ῆ Ὀκτωβρίου 1628.

Τὸ μαρτύριο τοῦ ἀνώνυμου νεομάρτυρα εἶναι συνέχεια τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀββακοῦμ. Ὁ ἀνώνυμος αὐτὸς Θεσσαλονικεὺς εἶχε ἀρνηθεῖ τὴν Ὀρθοδοξία καὶ εἶχε ἀσπαστεῖ τὸ Μουσουλμανισμό, ἀλλὰ ἡ γενναία στάση καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀββακοῦμ καθὼς καὶ τὰ θαύματα πὺ ἀκολούθησαν μετὰ τὸν τεμαχισμό τοῦ σώματος τοῦ μάρτυρα τὸν ὥθησαν στὴν ἐπιστροφή στὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ στὸ μαρτύριο.

Ὁ νεομάρτυρας Ἀθανάσιος καταγόταν ἀπὸ μία ἄγνωστη πόλη τῆς Μακεδονίας (γέννηση τὸ 1608) καὶ ὑπῆρξε μέλος οἰκογένειας ἐξωμοτῶν. Σὲ ἡλικία δώδεκα ἐτῶν ἐγκατέλειψε μουσουλμανικὴ πίστη καὶ οἰκογένεια καὶ ἐγκαταβίωσε στὴ μονὴ Ἰβήρων. Μαρτύρησε στὴν

ιδιαίτερη πατρίδα του τὸ 1628, ὅπου μετέβη γιὰ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὶς ἀρχές τὴν ἐπιστροφή στὴν Ὁρθόδοξία τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς του. Ἡ ἐπιστραφεῖσα στὴν ὀρθόδοξη πίστη μητέρα του μετέφερε τὴν κεφαλὴ τοῦ μάρτυρα σὲ μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης.

Γιὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους νεομάρτυρες ὁ κ. Ταχιάος ἐκπόνησε καὶ χαριτωμένη νεοελληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ σλαβικά κείμενα (σσ. 63-69, 76-78 καὶ 95-97 ἀντίστοιχα). Καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ ἀποτελεῖ πρωτότυπη συμβολὴ στὴν ἔρευνα, μὲ εἰσαγωγικά, σχόλια, ἐκμετάλλευση ὀρισμένων ὄρων τῶν κειμένων γιὰ ἐπισήμανση τῆς ἐθνικότητας τῶν νεομαρτύρων καὶ τῶν συντακτῶν τῶν κειμένων, μὲ πειστικὲς ἀπαντήσεις σὲ ἐρωτήματα ποὺ θέτει καὶ μὲ ἀποκατάσταση ἀνακριβειῶν τῶν σλάβων συγγραφέων. Στὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔθεσε ὁ κ. Ταχιάος ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω τὰ ἑξῆς: α) Πῶς ἐξηγεῖται καὶ δικαιολογεῖται ἡ ἐθελούσια προσέλευση στὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου μὲ ἀφορμὴ τῆ διάπραξη φόνου ἀπὸ τὸν ἴδιο; β) Ποιὸς ὁ τόπος συγγραφῆς τῶν ἀνωτέρω μαρτυρολογίων; γ) Σὲ τί βαθμὸ ἐπέδρασαν στὰ κείμενα αὐτὰ ἀντίστοιχα ἑλληνικὰ κείμενα; δ) Μήπως τῆ χρήση τοῦ ὄρου *ἱερά γράμματα* ἀπὸ ἓνα σλάβο συγγραφέα (σσ. 16 καὶ 43) πρέπει νὰ τῆ συνδέσουμε μὲ τὸ βυζαντινὸ καὶ τὸ μεταβυζαντινὸ ὄρο;

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω δὲν θεωρῶ περιττὸ νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι τὸ παρὸν βιβλίον ἀποτελεῖ πολὺτιμο δῶρο γιὰ τοὺς Ἕλληνες φίλους τῶν Νεομαρτύρων, ὄχι μόνον γιὰτὶ ἔχουν στὰ χέρια τους ὑπεύθυνη νεοελληνικὴ μετάφραση ἀπὸ δύσκολα σλαβικά κείμενα τῶν Βίων-Μαρτυρίων τεσσάρων ἀγνώστων νεομαρτύρων, ἀλλὰ καὶ πειστικὲς ἀπαντήσεις σὲ ἐρωτήματα ποὺ ἀναφύονται, ὅταν κανεὶς διαβάζῃ τὰ κείμενα αὐτὰ (σλαβικά-μετάφραση). Καὶ ὅλα αὐτὰ ἔγιναν μὲ αὐθεντικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν μεγάλο σλαβολόγο καθηγητὴ Ἀντώνιο-Αἰμίλιο Ταχιάο, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε μεγάλη εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴν προσφορά του.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Ἄ.-Αἰμ. Ταχιάος, *Βυζάντιο. Σλάβοι. Ἅγιον Ὄρος. Ἀναδρομὴ σὲ ἀμοιβαῖες σχέσεις καὶ ἐπιδράσεις*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 568.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ὀμότ. Καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ταχιάος ἀνάλωσε ὀλόκληρη τὴ

ζωή του στην έρευνα όχι μόνο τής Έκκλησιαστικής Ιστορίας τών Όρθοδόξων Σλαβικών Έκκλησιών, αλλά και τών σχέσεων τών Σλ έβων με τò Βυζάντιο, τούς Έλληνες και τò Άγιον Όρος. Έπειδή όμως πολλές του σχετικές έργασίες είναι σκορπισμένες σε περιοδικά, πρακτικα συνεδρίων, συλλογικούς και τιμητικούς τόμους κ.ά., θεώρησε σκόπιμ και αναγκαίο να συγκεντρώσει όρισμένες από αυτές και να τις δημοσιε ρει στòn παρόντα όγκωδέστατο τόμο. Έτσι τὰ άρθρα αυτά τώρα θά εἶ κι προσιτὰ τόσο στους ειδικούς έρευνητές όσο και στο εύρύτερο κοιν πού ενδιαφέρεται για τή Σλαβική Όρθοδοξία.

Στòn παρόντα τόμο φιλοξενούνται 23 άρθρα, ένταγμένα στις κατωτέρω ένότητες: I. Ό κόσμος τών Σλάβων στην ιστορική προοπτική τών Έλλήνων (σσ. 11-50). II. Στὰ βήματα τών έκπολιτιστών τών Σλάβων Κυριλλου και Μεθοδίου (σσ. 51-163). III. Βυζαντινές πνευματικές επιδράσεις στους Σλάβους (σσ. 165-256). IV. Σχέσεις τής Ρωσίας με τò Βυζάντιο και τὰ Βαλκάνια (σσ. 256-364). V. Σχέσεις Έλλήνων και Βουλγάρων (σσ. 365-443). VI. Άγιον Όρος και Σλάβοι (σσ. 445-534). Τὰ άντικείμενα τών 23 άρθρων έντάσσονται σε ένα εύρύτατο χρονικό πλαίσιο (από τòn 9ο ως τòn 19ο αἰώνα). Στὰ άρθρα έχει διατηρηθεί ή αρχική μορφή στη γλώσσα (καθαρεύουσα-δημοτική, πολυτονικό-μονοτονικό) και τή βιβλιογραφία. Σε όρισμένες περιπτώσεις, όταν κρίθηκε απολύτως αναγκαίο, ό συγγραφέας προχώρησε σε νέα έπεξεργασία και σε βιβλιογραφικές συμπληρώσεις. Έντòς τών κειμένων προστέθηκε εικονογραφικό ύλικό (συνολικά 173 εἰκόνες, έγχρωμες ή ασπρόμαυρες), πού στην πλειονότητά του σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με τò περιεχόμενο έκαστου άρθρου και χαρίζει στο βιβλίο όμορφιά και άρχοντιά.

Τò όγκώδες αυτό βιβλίο κρύβει έναν πραγματικό θησαυρό πού συνδέεται άμεσα με τòn κόσμο τών Σλάβων (κυρίως τών Όρθοδόξων) και τις σχέσεις με τò Βυζάντιο, τούς Έλληνες και τò Άγιον Όρος, αλλά και μεταξύ τους (Βούλγαροι, Ρώσοι, Σέρβοι). Και ό θησαυρός αυτός φέρει τή σφραγίδα τής έγκυρότητας, τής αυθεντικότητας και τής υπευθυνότητας τής πέννας τού μεγάλου έλληνα σλαβολόγου Άντωνίου-Αιμιλίου Ταχιάου. Στο βιβλίο αυτό φιλοξενούνται και άρκετὰ από τὰ πò κλασικά κείμενα τού κ. Ταχιάου, όπως είναι π.χ. τò άρθρο του με τίτλο «Η έννικότης Κυριλλου και Μεθοδίου κατά τὰς σλαβικές ιστορικές πηγὰς και μαρτυρίας» (σσ. 53-94).

Η έπιστημονική του ευαισθησία υποχρέωσε τòn κ. Ταχιάο να μὰς προσφέρει και λεπτομερείς πληροφορίες για τήν «Πρώτη δημοσίευση

τῶν κειμένων» (σσ. 535-538). Πληροφορίες για ὅλες τὶς δημοσιεύσεις στὰ ἑλληνικά, σὲ ξένες γλῶσσες, σὲ μεταφρασμένη ἢ ἐπεξεργασμένη μορφή ἢ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ (ἀνέκδοτες). Ἄναμφίβολα πολὺ χρήσιμο γιὰ τοὺς ἀναγνώστες εἶναι τὸ ἐκτενέστατο Γενικὸ εὐρετήριο (σσ. 539-555), τὸ ὁποῖο ὁμως πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ προσοχή, γιὰτὶ ἀρκετὰ ὀνόματα προσώπων ἐπαναλαμβάνονται δύο φορὲς σὲ διαφορετικὰ μέρη, ἂν καὶ γίνεται λόγος γιὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο (π.χ. Ἅγιος Σέργιος Ράδονεζσκυ - Σέργιος Ράδονεζκυ, Δούσαν Στέφανος - Στέφανος Δούσαν). Στὸ εὐρετήριο αὐτὸ ἔχουν παρεμφερῆ καὶ κάποιες ἀνακρίβειες πού δὲν ἀνταποκρίνονται στὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου (*Βόρης, τσάρος τῶν Βουλγάρων ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Βόρης, ἡγεμόνας τῶν Βουλγάρων, Θησαυρὸς Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου*). Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ τὸ Εὐρετήριο συγγραφέων (σσ. 557-568).

Κάθε συλλογὴ ἄρθρων οἰουδήποτε ἐρευνητῆ ἀποτελεῖ μεγάλη εὐλογία, γιὰτὶ ὁ ἀναγνώστης λυτρώνεται ἀπὸ τὴν ταλαιπωρία νὰ τρέχει ἀπὸ βιβλιοθήκη σὲ βιβλιοθήκη, ἀπὸ περιοδικὸ σὲ περιοδικό, ἀπὸ Πρακτικὰ συνεδρίων σὲ δυσεύρετους συλλογικοὺς καὶ τιμητικοὺς τόμους, γιὰ νὰ τὰ μελετήσει. Ἡ εὐλογία αὐτὴ ἰσχύει κατὰ μείζονα λόγο γιὰ τὴν παροῦσα συλλογὴ ἄρθρων τοῦ κ. Ἄ. Αἰμ. Ταχιάου, γιὰτὶ ἡ προσέγγιση τῆς ἀρχικῆς δημοσιεύσεως ὀρισμένων ἄρθρων του εἶναι ἀδιανόητη σὲ ἓνα μὴ σλαβολόγο, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ τὰ δέκα ἀπὸ τὰ 23 ἄρθρα τοῦ τόμου ἀποτελοῦν μεταφράσεις τους στὴν ἑλληνικὴ καὶ εἶναι πρώτη ἢ δευτέρα δημοσίευση στὰ ἑλληνικά. Ἔτσι ὁ κόσμος τῶν Σλάβων καὶ τῆς Σλαβικῆς Ὁρθοδοξίας καθίσταται προσιτὸς στὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη μέσα ἀπὸ μιὰ σειρά ἐπιλεγμένων ἄρθρων, τὰ ὁποῖα ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ ἓνα κατεξοχὴν εἰδήμονα καὶ ἔγκυρο ἐρευνητῆ, τὸν καθηγητῆ Ἀντώνιο-Αἰμίλιο Ταχιάο.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Κ.Κ. Παπουλίδη, *Πορφύριου Οὐσπένσκι Ἁγιορειτικῶν ἐποπτεία* [Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη], Ἅγιον Ὄρος 2005, σσ. 174.

Ὁ ρῶσος ἐπίσκοπος Πορφύριος Οὐσπένσκι (1804-1885) συνδέθηκε ἄρρηκτα μὲ τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀφοῦ ὡς ἐρευνητῆς ἐργάστηκε σὲ σχεδὸν ὅλες τὶς μονές, σὲ σκῆτες, σὲ κελλιά κ.ά. τῆς μοναστικῆς κοινότητας καὶ

δημοσίευσε σὲ αὐτοτελεῖς ἐργασίες (πολύτομα βιβλία) καὶ ἄρθρα τοὺς καρπούς καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ ἔργα τοῦ Πορφυρίου κατὰ κανόνα εἶναι γραμμένα στὰ ρωσικά, ὁ κ. Παπουλίδης θεώρησε ἀναγκαῖο καὶ χρήσιμο νὰ παρουσιάσει τὴν προσφορὰ τοῦ ρώσου ἐρευνητῆ στὰ ἑλληνικά.

Ἡ παροῦσα ἐργασία διαιρεῖται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος παρουσιάζονται: Α' Τὰ βιογραφικὰ τοῦ ἐπισκόπου Πορφυρίου Uspenskij (σσ. 33-70) καὶ Β' Ἡ ἐργογραφία τοῦ ἐπισκόπου Πορφυρίου Uspenskij (σσ. 71-87). Ὁ κ. Παπουλίδης δὲν περιορίζεται μόνο σὲ μιὰ ξηρὴ περιγραφή τῶν βιογραφικῶν στοιχείων τοῦ Πορφυρίου, ἀλλὰ προβαίνει καὶ σὲ κριτικὴ τῆς δράσεως καὶ τῶν ἐρευνῶν τοῦ ρώσου ἐπισκόπου. Καὶ ὀρθῶς, γιατί ἡ δράση τοῦ Πορφυρίου εἶναι σημεῖο ἀντιλεγόμενο. Οἱ ρῶσοι ἐρευνητὲς κατὰ κανόνα τὸν ἐπαινοῦν, ἄλλοι ὅμως ἐρευνητὲς (μεταξὺ αὐτῶν καὶ Ρῶσοι) ἐπισημαίνουν καὶ καυτηριάξουν καὶ τὴ στήριξη τοῦ ἀραβικοῦ κλήρου (μὲ τὴ διείσδυση τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς στὴν Ἀνατολή καὶ τὴν ἀραβοποίηση τῶν πατριαρχείων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων) καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῶν βουλγαρικῶν θέσεων στὸ βουλγαρικὸ ζήτημα καὶ κατεξοχὴν τὸ σύνδρομο τοῦ «κυνηγοῦ χειρογράφων», παλαιτύπων, εἰκόνων, πολύτιμων ἐκκλησιαστικῶν ἀντικειμένων, πού τὰ μετέφερε στὴ Ρωσία πρὸς συγκρότηση συλλογῆς! Ὁ Παπουλίδης παραθέτει ἀπόψεις ἐρευνητῶν (Ρώσων καὶ μὴ) γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ «συλλεκτικὸ» ἔργο τοῦ Πορφυρίου, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἀποφεύγει νὰ τὸν κρίνει εὐθέως, περιοριζόμενος στὴ διατύπωση τῆς ἐξῆς φράσεως: «νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ κρίνουμε τὸν ἐπίσκοπο Πορφύριο μὲ ἀποτίμηση τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου του καὶ τῆς προσφορᾶς του στὴν ἐπιστήμη» (σ. 55). Ὅρθόν. Ἀλλὰ μπορούσε ὁ Πορφύριος, ὡς ὁμόδοξος καὶ μορφωμένος ἐπίσκοπος, νὰ «διασώσει» τοὺς θησαυροὺς, πού ἄρπαξε, μὲ ἄλλο τρόπο: Νὰ διαφωτίζει καὶ νὰ συμβουλεύει τοὺς ὀρθόδοξους μοναχοὺς τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὸν τρόπο διαφυλάξεως καὶ διασώσεως τῶν ἀνωτέρω θησαυρῶν. Ἡ νοσοτροπία καὶ ἡ συμπεριφορὰ του δὲν ἦταν καλλίτερη ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τῶν δυτικῶν «κυνηγῶν χειρογράφων». Δὲν πρέπει νὰ μείνει ἀπαρατήρητο τὸ γεγονός ὅτι γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν χειρογράφων του ὁ ἴδιος εἰσέπραξε 15.000 ρούβλια ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορικὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη τῆς Πετροπόλεως (σσ. 65-66). Ὅπως δὴποτε καὶ ἡ ἀφαίρεση φύλλων ἢ μικρογραφιῶν ἀπὸ πολύτιμα χειρόγραφα δὲν εἶναι ἐπαινετὴ πράξη γιὰ ἕναν ἐρευνητῆ, ὅταν σήμερα ψέγουμε φοιτητὲς, γιατί ἀφαιροῦν φύλλα ἀπὸ σύγχρονα βιβλία!

Ἡ ἐργογραφία τοῦ Πορφυρίου παρατίθεται κατὰ χρονολογική σειρά, κατὰ ἔτη ἐκδόσεως (ἀπὸ τὸ 1847 ὡς τὸ 1930-1931). Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων του ἀνέρχονται σὲ 91. Σημειωτέον ὅτι καὶ μετὰ τὸ θάνατό του (1885) ἐκδόθηκαν ἔργα του ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του.

Στὸ Β΄ Μέρος τῆς ἐργασίας παρουσιάζονται: Α΄ Τὰ ἀγιορειτικά τοῦ ἐπισκόπου Πορφυρίου Uspenskij (σσ. 89-145) καὶ Β΄ Ἄλλα ἀγιορειτικά τοῦ ἐπισκόπου Πορφυρίου Uspenskij (σσ. 147-153). Ὁ κ. Παπουλίδης παράλληλα μὲ τοὺς ρωσικοὺς τίτλους τῶν ἔργων τοῦ Πορφυρίου μᾶς δίνει νεοελληνική μετάφρασή τους καθὼς καὶ νεοελληνική μετάφραση τῶν τίτλων τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν παραγράφων τῶν σχετικῶν μὲ τὸ Ἅγιον Ὅρος ἔργων του. Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι οἱ ἑξῆς: α) Ἱστορία τοῦ Ἄθωνος, μέρη τρία, Κίεβο 1877, Πετρούπολη 1892. β) Ἡ πρώτη περιήγηση στὶς μονῆς καὶ τὶς σκῆτες τοῦ Ἄθωνος, τμήματα δύο, Κίεβο 1877, Μόσχα 1880-1881. γ) Ἡ δευτέρα περιήγηση στὸ Ἅγιον Ὅρος Ἄθως, Μόσχα 1880. Σύνολον 11 τόμοι, σελίδες 4.473 + χάρτες - πίνακες - πανομοιότυπα. Στὰ ἀνωτέρω ἔργα προστίθενται οἱ τίτλοι ἄρθρων (μὲ νεοελληνική μετάφραση) ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ περιοδικά.

Τὸ ἔργο πλαισιώνεται μὲ Πρόλογο (σσ. 9-19), Βιβλιογραφία (σσ. 21-31), Résumé (σσ. 155-157), Πίνακα κυρίων ὀνομάτων (σσ. 159-167) καὶ Φωτογραφίες (σσ. 169-173).

Ἡ παροῦσα μελέτη τοῦ Κ. Κ. Παπουλίδη δὲν εἶναι χρήσιμη μόνο γιὰ τὸν ἀπλὸ Ἕλληνα ἀναγνώστη, γιὰ νὰ γνωριστεῖ μὲ τὸ βίον, τὴ δράση καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Πορφυρίου Uspenskij, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Ἕλληνα ἐρευνητὴ ποὺ ἀγνοεῖ τὴ ρωσικὴ καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τὴν ἔρευνά του τί ἔχει γράψει ὁ ῥώσος ἐπίσκοπος γιὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Ἄ. Αἰμ. Ταχιάου, *Κυρίλλος καὶ Μεθόδιος. Οἱ ἀρχαιότερες βιογραφίες τῶν Θεσσαλονικέων ἐκπολιτιστῶν τῶν Σλάβων*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 306.

Ἡ Κυριλλομεθοδιανὴ ἔρευνα πολλὰ ὀφείλει στὸν ὁμοτ. Καθηγητὴ Ἀντώνιο-Αἰμίλιο Ταχιάο γιὰ τὴ συμβολή του στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων. Μὲ τὸ παρὸν βιβλίον προσφέρει ἓνα ἀνεκτίμητο δῶρο στὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη, εἰδικὸ καὶ μὴ. Οὐσιαστικὰ γίνεται λόγος γιὰ νεοελληνικὴ μετά-

φραση τῶν Βίων τῶν ἁγίων Κυρίλλου (σσ. 45-91) καὶ Μεθοδίου (σσ. 189-212). Τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ τὸν ἑλληνόφωνο ἀναγνώστη, γιατί οἱ μέχρι τώρα ἐκπονηθεῖσες μεταφράσεις, ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ Ἰωάννη Ἀναστασίου (1968) καὶ τὸν Ἀ. Πρωτόπαπα (*Κυρίλλος καὶ Μεθόδιος ἀνάμεσα στοὺς Σλάβους*, ἔκδ. Πολιτιστικοῦ Ἰδρυματός Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία 2006), συγκριτικὰ ἔχουν ἀρκετὰ μειονεκτήματα. Ἡ μετάφραση τοῦ πρώτου εἶναι γραμμμένη σὲ καθαρεύουσα, δημοσιεύθηκε σὲ ἐπιστημονικὸ περιοδικό (*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*), ἀποτελεῖ μετάφραση ἀπὸ προβληματικὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ J. Вуйноч (1958) καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ πρωτότυπα παλαιοσλαβικά κείμενα καὶ τέλος ἀπομακρύνθηκε ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ παλαιοσλαβικοῦ κειμένου. Ἡ μετάφραση τοῦ δευτέρου παρατίθεται στὴν καθαρεύουσα καὶ ὁ συντάκτης τῆς δὲν ἀποκαλύπτει τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ μετάφραση.

Ἡ μετάφραση τοῦ Ταχιάου στηρίχθηκε γιὰ μὲν τὸ Βίο τοῦ ἁγίου Κυρίλλου στὴν ἔκδοση τοῦ P. A. Lavron (1930), γιὰ δὲ τὸ Βίο τοῦ ἁγίου Μεθοδίου στὰ κείμενα τοῦ χειρογράφου *Uspenskiĭ sbornik* (12ου-13ου αἰ.) (ἔκδοση τοῦ 1971). Σημειωτέον ὅτι ὁ Βίος τοῦ ἁγίου Κυρίλλου ἔχει ἐπισημανθεῖ σὲ 57 χειρόγραφα, ἐνῶ ὁ Βίος τοῦ ἁγίου Μεθοδίου σὲ 15 χειρόγραφα. Ἡ μετάφραση εἶναι γραμμμένη στὴ δημοτικὴ καὶ ἐξαρτάται σχεδὸν ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ παλαιοσλαβικὸ κείμενο, χωρὶς τάσεις ὠραιοποιήσεων. Ἀκόμη καὶ τὰ χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀποδίδονται στὴ δημοτικὴ καὶ ἔτσι ἀποτυπώνονται καὶ σὲ αὐτὰ οἱ διαφορὲς καὶ οἱ ἀδυναμίες τοῦ παλαιοσλαβικοῦ κειμένου.

Ἄλλὰ ἡ προσφορὰ τοῦ κ. Ταχιάου δὲν ἐξαντλεῖται μόνον στὴν ἐκπόνηση τῆς μεταφράσεως. Προχωρεῖ περαιτέρω. Κάθε Βίος συνοδεύεται ἀπὸ Σημειώσεις (Σχόλια): Βίος ἁγίου Κυρίλλου (σσ. 92-166) καὶ Βίος ἁγίου Μεθοδίου (σσ. 213-262). Πρόκειται γιὰ ἕνα πραγματικὸ θησαυρὸ, γραμμμένο ἀπὸ ἕνα ἀριστο γνῶστη τῆς παλαιοσλαβικῆς καὶ τῆς ἐκτενέστατης κυριλλομεθοδιανῆς βιβλιογραφίας. Σὲ αὐτὲς ἀποτυπώνονται παραπομπὲς σὲ χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ σχολιάζονται πρόσωπα, γεγονότα, ὄροι, λέξεις καὶ φράσεις τοῦ παλαιοσλαβικοῦ κειμένου. Ἐπισημαίνονται διαφορὲς σὲ χωρία καὶ κείμενα, παρατίθενται οἱ διαφορὲς διστάμενες ἀπόψεις τῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν ἐπὶ ἀνοικτῶν ζητημάτων καὶ ἀσκεῖται ἀπὸ τὸ συγγραφέα διακριτικὴ κριτικὴ ἐπὶ διαφορῶν θέσεων. Τὶς σημειώσεις τῶν δύο Βίων θὰ μπο-

ροῦσε κανείς ἄφοβα νὰ τὶς χαρακτηρίσει Μικρὴ Κυριλλομεθοδιανὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, ὅπου ὁ ἀναγνώστης βρίσκει καὶ τὴ βασικὴ βιβλιογραφία.

Ἐπειδὴ οἱ Σημειώσεις (= Σχόλια) τοῦ κ. Ταχιάου εἶναι ἓνα βῆμα ἀνοικτοῦ ἐπιστημονικοῦ διαλόγου, θεωρῶ αὐτονόητο ὅτι ἐπιτρέπεται νὰ εἰσέλθω προσωπικὰ στὸ διάλογο καὶ νὰ διατυπώσω κάποιες σκέψεις μου:

α) σ. 28: Ἡ μὴ μνεία τοῦ Κυρίλλου στὸ 2ο κεφάλαιο τοῦ Βίου τοῦ Μεθοδίου ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὸν ἀγιολογικὸ χαρακτήρα τοῦ κειμένου καὶ ὄχι σὲ κάποια ἄλλη σκοπιμότητα. Τοῦτο εἶναι σύνθηες στοὺς Βίους ἁγίων. Ἐκτὸς αὐτοῦ τὸ ἱεραποστολικὸ παιχνίδι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μεθοδίου χάθηκε γιὰ πάντα στὸ χῶρο τῆς Μεγάλης Μοραβίας, ὁπότε δὲν ἐξυηρητοῦσε σὲ τίποτε ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ ρόλου τοῦ Μεθοδίου στὴ χώρα αὐτή. Ὁ βιογράφος ἑνὸς ἁγίου ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν «ἥρωά» του καὶ χωρὶς δισταγμὸ ἀφήνει στὸ σκοτάδι καὶ στὴ λήθη ἀκόμη καὶ σημαντικὰ πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἁγίου.

β) σ. 135, σημ. 10. Τὰ περὶ ἀποστολῆς ἐπισκόπου στὴ Μοραβία ὅπωςδήποτε δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ συζητηθοῦν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη στὴν Κωνσταντινούπολη, δεδομένου ὅτι ἡ περιοχὴ ἀνῆκε σὲ ξένη δικαιοδοσία (Ρώμης-Φράγκων). Καὶ ἂν ἀποστελλόταν, δὲν θὰ ἀποτολμοῦσε αὐτὸς νὰ τὴν ἀποδεσμεύσει ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Πάσσαου καὶ νὰ τὴν ὑπαγάγει «στὴ δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως».

γ) σ. 150, σημ. 6. Τὰ ἀγιογραφικὰ χωρία, ποὺ ἐπιστρατεύει ὁ ἅγιος Κύριλλος ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς κάθε λαὸς ἔχει δικαίωμα νὰ λατρεύει τὸ Θεὸ στὴ μητρικὴ του γλῶσσα, εἶναι ἀληθῆς ὅτι συνδέονται ἕμμεσα, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηριστοῦν «ἄσχετα ἐπιχειρήματα», ἀκόμη καὶ ἡ γλωσσολαλία. Προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ ἐκτενοῦς κειμένου τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Α΄ Κορ. 14, 5-33 καὶ 37-40), ποὺ παρατίθεται ἀπὸ τὸ βιογράφο, δείχνει ὅτι ὁ Κύριλλος τὸ παρουσίασε ὀλόκληρο, γιὰ νὰ παραλληλίσει τὴ γλωσσολαλία μὲ τὴν τριγλωσσία. Γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ γλωσσολαλία χωρὶς διερμηνεία τῶν «ἄρρητων λόγων» τῆς μεταβάλλεται σὲ βαρβαρότητα, παρεξηγήσεις, μανία, ἀκαταστασία (*γένη φωνῶν ἐστὶν ἐν κόσμῳ καὶ οὐδὲν αὐτῶν ἄφωνον. Ἐὰν οὖν μὴ εἰδῶ τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς, ἔσομαι τῷ λαλοῦντι βάρβαρος καὶ ὁ λαλῶν ἐν ἐμοὶ βάρβαρος*, σ. 10-11 – *Ἐὰν οὖν συνέλθῃ ἡ ἐκκλησία ὅλη ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ πάντες γλώσσαις λαλῶσιν, εἰσέλθωσι δὲ ἰδιῶται ἢ ἄπιστοι, οὐκ ἐροῦσιν ὅτι μαί-*

νεσθε; στ. 23 – *ζηλοῦτε τὸ προφητεύειν καὶ τὸ λαλεῖν γλώσσαις μὴ κωλύετε πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω*, στ. 39-40). Τὸ ἴδιο φυσικὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν τριγλωσσία, ἀφοῦ μὲ τὴν καθιέρωσή της στὴν Ἐκκλησία γιὰ τοὺς κατόχους ἄλλων γλωσσῶν τὰ ἐβραϊκὰ, τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ λατινικὰ θὰ εἶναι ὅπως τὰ ἄρρητα ρήματα τῆς γλωσσολαλίας.

δ) σσ. 160-161, σημ. 7. Ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού δεχόμαστε ὅτι ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξὺ τῆς Ἀρχιερατικῆς προσευχῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς προσευχῆς τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ θέση τῆς προσευχῆς τοῦ Κυρίλλου βρίσκεται σὲ ὀρθὸ σημεῖο (κεφ. 18) γιὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: 1) Καὶ οἱ δύο ἐκφωνοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο-κοίμησι. 2) Καὶ οἱ δύο ἐκφωνοῦνται ἐνώπιον τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν μαθητῶν τους. 3) Καὶ οἱ δύο προσευχόμενοι ἐκπέμπουν τὴν προσευχή τους, ὅταν ἔχουν τὴ γνώση-πληροφόρηση ὅτι ἐπίκειται ὁ φυσικὸς θάνατος. 4) Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὴν προσευχή αὐτή, μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο, δὲν μπορούσε νὰ τὴν ἀναπέμψει ὁ Κύριλλος στὴ Μοραβία, ἀφοῦ δὲν γνώριζε ὅτι ἐπέκειτο ὁ θάνατός του καὶ μάλιστα σὲ τόσο μικρὴ ἡλικία (42 ἐτῶν).

ε) σ. 162, σημ. 14. Μὲ τὸ διάταγμα τῶν Μεδιολάνων (313) δὲν ἔγινε «ὁ Χριστιανισμὸς ἢ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους», ἀλλὰ κηρύχθηκε ἡ ἀνεξιθρησκεία ἢ ἑξασφαλίστηκε ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία τῶν χριστιανῶν (Βλ. Ἰ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α΄*, Ἀθῆναι 1992, σσ. 328 κ.έ.).

στ) σ. 198, σειρὰ 2 ἀπὸ κάτω. Ἡ δυσκολία στὴ μετάφραση τοῦ *ἐπέστρεψαν* (σσ. 227-228, σημ. 16) ξεπερνιέται ἀνώδυνα, ἂν στὴ θέση του τεθεῖ ἡ περίφραση *πῆραν τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς*.

ζ) σ. 237, σημ. 19. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἁγίου Μεθοδίου *ὡς τιτουλάριου ἀρχιεπισκόπου Παννονίας* γεννᾶ εὐλόγα ἐρωτήματα, γιὰ τὸ τιτουλάριος οὐσιαστικὰ δὲν ἔχει ἐπαρχία, ἐνῶ ὁ Μεθόδιος εἶχε καὶ ἐπαρχίες καὶ δικαιοδοσία καὶ μάλιστα χορηγημένες μὲ ἔγγραφο τοῦ πάπα Ρώμης.

η) Ἀπὸ τὰ παροράματα σημειώνουμε τὰ ἑξῆς: σ. 89, 4η σειρὰ ἀπὸ κάτω *ἐνέπνευσε ἀντὶ ἔμπνευσε*· σ. 147, σημ. 17 *Freising* ἀντὶ *Freiging*· σ. 239, σημ. 3 *Ἄννο τοῦ Φράισιχ* ἀντὶ *Ἄννο τοῦ Φράισιγγκεν*· σημ. 241, σημ. 11 *Οὐάλεντος* ἀντὶ *Οὐαλέντη*· σ. 243, σημ. 2 *Χέρμανριχ* ἀντὶ *Χέρμανρικ* καὶ *Φράισιχ* ἀντὶ *Φρέισιγκ*· σ. 253, σημ. 4, σειρὰ 12η ἀπὸ πάνω *πολιτικῆς* ἀντὶ *ἀποστολῆς*· σ. 262, σημ. 12, σειρὰ 14η ἀπὸ πάνω *Μεθοδίου* ἀντὶ *Κυρίλλου*.

Ἡ ὅλη ἐργασία πλαισιώνεται ἀπό: Εἰσαγωγή (σσ. 9-44) (στήν ὁποία παρατίθενται ὅλα τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τοὺς Βίους τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ὅπως συντάκτες τῶν Βίων, χρόνος καὶ τόπος συγγραφῆς, ἀρχικὴ γλῶσσα τῆς συγγραφῆς, δομὴ, περιεχόμενο, μεταγενέστερες ἐπεξεργασίες-ἐπεμβάσεις, χειρόγραφη παράδοση, ἐκδόσεις, μεταφράσεις σὲ διάφορες γλῶσσες, ἀρχὲς τῆς νεοελληνικῆς μεταφράσεως), Εἰκόνες 36 (σσ. 167-187, 263-277) καὶ Βιβλιογραφία (σσ. 279-306).

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω πιστεύω ὅτι κατέστη φανερὸ ὅτι ἐνώπιόν μας ἔχουμε ἓναν πραγματικὸ ἁγιολογικὸ θησαυρὸ, κείμενο στὴ δημοτικὴ, μὲ ὑπεύθυνη μετάφραση ἀπὸ εἰδήμονα, μὲ μεταγραφή ἀκόμη καὶ τῶν ξένων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων στὰ ἑλληνικά, μὲ σημειώσεις-σχόλια πὸν λύνουν κάθε ἀπορία οἰουδήποτε ἀναγνώστη. Προσωπικὰ ἐπιθυμῶ νὰ συγχαρῶ καὶ νὰ εὐχαριστήσω τὸ δάσκαλό μου γι' αὐτὴν τὴν προσφορά του, πὸν κρύβει πολὺ κόπο καὶ μόχθο καὶ πάνω ἀπ' ὅλα εὐαισθησία καὶ σεβασμὸ ἔναντι τῶν κειμένων καὶ ἐπιστημονικὴ ὑπευθυνότητα στὴν ἐπίλυση ἀνοικτῶν προβλημάτων στὴν ἔρευνα.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Κυριάκου Κ. Παπουλίδη, *Τὸ πολιτικὸ καὶ θρησκευτικὸ κίνημα τοῦ Ἑρθεθνισμοῦ καὶ οἱ πρωτοπόροι του: Σεραφεῖμ ὁ Μυτιληναῖος (ci. 1667 - ci. 1735)*, ἐκδ. Ἀδελφῶν Κυριακίδη ἀ.έ., Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 276.

Στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀρκετὰ πρόσωπα (κυρίως κληρικοί) κινήθηκαν πρὸς ποικίλες κατευθύνσεις τῆς Εὐρώπης πρὸς ἀναζήτηση καὶ ἐξασφάλιση βοήθειας ἀπὸ τίς τότε εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ρωμηῶν (τοῦ ὀρθόδοξου Γένους). Μιὰ τέτοια προσωπικότητα ὑπῆρξε καὶ ὁ Σεραφεῖμ ὁ Μυτιληναῖος (ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, μὲ τὸ ἐπώνυμο Παγωνᾶτος), στὸν ὁποῖο ἀφιερώνεται ἡ παρούσα μελέτη, μὲ τριμερῆ διαίρεση: Α' Ἡ ζωὴ καὶ οἱ δραστηριότητες τοῦ Σεραφεῖμ Μυτιληναῖου (σσ. 19-124), Β' Τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Σεραφεῖμ Μυτιληναῖου (σσ. 125-184) καὶ Γ' Ἡ σύλληψη, οἱ ἀνακρίσεις καὶ ἡ καταδίκη τοῦ Σεραφεῖμ Μυτιληναῖου στὴν Πετρούπολη (1732) (σσ. 185-232). Ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα παλαιὰ σχετικὴ βιβλιογραφία, πὸν εἶχε ὡς ἀφετηρία ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἑλλαδίου, τὸ ἀνακριτικὸ ὑλικὸ καὶ τὴν καταδίκη του στὴ Ρωσία, ὁ Σεραφεῖμ παρουσιάζεται ὡς τυχοδιωκτικὴ προσωπικότητα μὲ ποικίλους κακόφημους χαρακτηρισμούς.

Ὁ Κ. Παπουλίδης μὲ τὴν παροῦσα ἐργασία προσπαθεῖ νὰ ἀποκαταστήσει τὴ μνήμη τοῦ Σεραφεῖμ καὶ νὰ τονίσει ὅτι αὐτὸς ὑπῆρξε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ὁ πρωταγωνιστὴς στὴ συγκρότηση μιᾶς συνωμοτικῆς ὁμάδας ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους. Τὸ ὄλο οἰκοδόμημά του στηρίζεται σὲ δύο προκηρύξεις τῆς ὁμάδας αὐτῆς ποὺ τυπώθηκαν καὶ κυκλοφορήθηκαν τὸ ἔτος 1720. Ὁ κ. Παπουλίδης ὅμως δὲν ἀπαντᾷ στὸ εὐλόγο ἐρώτημα γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἀπηχίσεως καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς προκηρύξεως αὐτῆς, οὔτε ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπειλῆς μὲ ἀναθεματισμὸ γιὰ ἐκείνους τοὺς Ρωμηούς, ποὺ δὲν θὰ ἀνταποκρίνονταν θετικὰ στὴν πρόσκλησή τους.

Στὴν ἐργασία του ὁ κ. Παπουλίδης δίνει ἀπολογητικὸ χαρακτήρα, ποὺ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν παράθεση κειμένων παλαιότερων πηγῶν καὶ ἐρευνητῶν καὶ νεωτέρων μελετητῶν. Ἀναμφίβολα ὁ συγγραφέας ἐπιτυγχάνει ἐν μέρει νὰ μετριάσει τὶς κατηγορίες εἰς βάρος τοῦ Σεραφεῖμ μὲ τὶς κατατέρω διαπιστώσεις: α) Ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ βιασμὸ τοῦ πεντάχρονου πιθανότατα κρύβεται κάποιος ἐκβιασμὸς. β) Ὅτι στὴν Πετρούπολη δὲν διεξήχθη δίκη σὲ βάρος τοῦ Σεραφεῖμ καὶ ἡ καταδίκη του σὲ ἐξορία ἀπὸ τὴν αὐτοκράτειρα ἔγινε μὲ βάση τὸ ἀνακριτικὸ ὕλικό. γ) Ὅτι τὸ ὑπάρχον ἀνακριτικὸ ὕλικὸ δὲν δικαιολογεῖ τὴν ιδιότητα τοῦ κατασκόπου στὸ πρόσωπο τοῦ Σεραφεῖμ.

Πάντως πρέπει νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι οἱ ἄμεσες καὶ οἱ ἔμμεσες μαρτυρίες δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ χαρακτηρίσουμε ἰδανικὴ προσωπικότητα τὸν Σεραφεῖμ. Τὴν ἄποψη αὐτὴ μᾶς τὴν ὑπαγορεύουν τὰ ἑξῆς: α) Οἱ κατηγορίες ἐνὸς πρώην φίλου του, τοῦ καθηγητῆ Βενιαμίν Woodroffe, ὅτι ὁ Σεραφεῖμ «σκανδάλων σκάνδαλον ἔδωκεν» (σ. 73). β) Ἡ ἐπαφή του μὲ Προτεστάντες, Ἰησουῖτες καὶ Οὐνίτες, ποὺ ὀπωσδήποτε προϋποθέτουν συμβιβασμοὺς καὶ ὑποχωρήσεις στὸ ζήτημα τῆς πατρῴας πίστεως. γ) Ἡ προσφορὰ ὑπηρεσιῶν σὲ Ἄγγλους, Σουηδοὺς καὶ Πολωνοὺς (ἀλλαγὴ στρατοπέδων), ποὺ εὐλόγα δημιουργεῖ ἐρωτηματικά. Μὲ τί προσόντα τὸν προσέλαβαν Πολωνοὶ καὶ Σουηδοί, καὶ μάλιστα σὲ νευραλγικὲς θέσεις (Ἐξωτερικῶν, Πρεσβεία), ὅταν διαπιστώνεται ὅτι ὁ Σεραφεῖμ δὲν διέθετε τὰ ἀντίστοιχα προσόντα; δ) Ἡ ἀνάμειξη του στὴ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐπ' ἀμοιβῆ μὲ τὴ στήριξη προτεσταντικῶν κύκλων, ποὺ τὸν καθιστᾷ, ἐνσυνείδητα ἢ ἀσυνείδητα, ὄργανο τῆς προτεσταντικῆς προπαγάνδας. ε) Ὁ τρόπος διαχειρίσεως τῶν χρημάτων ποὺ εἰσέπραττε προσωπικὰ ἢ ὡς ἐκπρόσωπος τῆς συνωμοτικῆς ὁμάδας. στ) Ὁ μὴ ἀνταποκρινόμενος στὰ πράγματα τίτλος καὶ

ἀξίωμα τοῦ Σεραφεῖμ: «ἔξαρχος κληρονομικός τῶν Κυκλάδων καὶ Σποράδων νήσων» (σ. 191). Δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει τὸν τίτλο αὐτὸν καὶ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν εἴσπραξη χρημάτων γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς ἐπισκόπους, ἀφοῦ ἀπουσίαζε ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

Τὸ ἔργο πλαισιώνεται ἀπὸ Πρόλογο (σσ. 9-16), Ἐπιλεγόμενα (σσ. 233-243), Abstract (σσ. 245-247), Βιβλιογραφία (σσ. 249-266) καὶ Πίνακα ὀνομάτων (σσ. 267-275).

Ἡ παρούσα ἐργασία τοῦ Κυριάκου Παπουλίδη ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ κινήματος τοῦ Ἱεροεθνισμοῦ, ἀφοῦ φωτίζει, στηριζόμενη κυρίως στὶς πηγές, πὺ κατὰ κανόνα παραθέτει, τὸ βίο καὶ πτυχές τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἱερομονάχου Σεραφεῖμ Μυτιληναίου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Ἡρακλῆ Μ. Ρεράκη, Ἀναπλ. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου, Ὁ «ἄλλος» στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο. Ὁρθόδοξη Χριστιανοπαιδαγωγικὴ θεώρηση, Ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 557.

Ὁ κ. Ἡρακλῆς Ρεράκης εἶναι Ἀναπληρωτὴς Καθηγητὴς στὸ Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς νέους συναδέλφους, ὁ ὁποῖος θεραπεύει μὲ ἐπιτυχία τὸ μάθημα τῆς Παιδαγωγικῆς - Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς. Αὐτὸ τεκμαίρεται ἀπὸ τὸ μέχρι τοῦδε ἐπιστημονικό του ἔργο, πὺ κοσμεῖ καὶ ἡ προσφάτως δημοσιευθεῖσα ἄκρως ἐνδιαφέρουσα μελέτη του μὲ τίτλο «Ὁ ἄλλος στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο».

Στὴ μελέτη αὐτῇ, πὺ ἀποτελεῖ πρωτότυπη μονογραφία, ἐρευνᾶ στὰ πλαίσια τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων τὸν τρόπο θεώρησης καὶ ἀντιμετώπισης τοῦ «ἄλλου», ἐνν. μαθητῆ, στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο, μὲ βάση σχετικὲς ἀντιλήψεις καὶ πρότυπα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοση, τὴ χριστιανικὴ παράδοση, τὸν εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ καὶ τὴν παιδαγωγικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐμπειρία.

Στὴν Εἰσαγωγή (σ. 15-29), ἡ ὁποία προτάσσεται τῶν τεσσάρων κεφαλαίων πὺ ἀπαρτίζουν τὴ μελέτη, χαράσσονται σὲ γενικὲς γραμμὲς ὁ προβληματισμὸς καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς παιδείας καὶ τῆς κοινωνίας σχετικὰ μὲ τὶς κρατοῦσες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν «ἄλλο».

Στό Α' κεφάλαιο (σ. 31-130) εξετάζεται ο «άλλος» ως έννοιολογική και ως πραγματική ύπαρξη και επισημαίνονται τα χαρακτηριστικά της ετερότητας του προσώπου, καθώς και η διαφορά που υπάρχει στη θεώρηση του «άλλου» μεταξύ του όρθολογικού Διαφωτισμού και της όρθόδοξης χριστιανικής άγωγής. Παρουσιάζεται ακόμη η παιδαγωγική σημασία της προσλήψεως του «άλλου» ως άτομου, ως προσώπου και ως αυτόνομης ύπαρξης εντός της κοινωνικής ομάδας και γίνεται κριτική θεώρηση των έκδοχών αυτών από χριστιανοπαιδαγωγικής πλευράς.

Στό Β' κεφάλαιο (σ. 131-237) επιχειρείται η φιλοσοφική και η θεολογική θεώρηση του «άλλου». Παρατίθενται δηλ. οι αντιλήψεις που επικρατούσαν σε σχέση μ' αυτόν: α) Στόν αρχαίο έλληνικό κόσμο, όπου τό άτομο έχανε μέρος από τή μοναδικότητα και τήν αξία του χάριν τής όλότητας και τής συλλογικότητας τής έλληνικής πολιτείας, με συνέπεια η κοινωνία με τόν «άλλο» να έμφανίζει προβλήματα και τά όρια μεταξύ του «εγώ» και του «άλλου» να είναι άσαφη. β) Στόν Χριστιανισμό, όπου τόσο στη βιβλική όσο και στην πατερική θεολογική σκέψη ο «άλλος» (άδελφός, φίλος, πλησίον, ξένος, έχθρός) αντιμετώπιζεται όχι ως άτομο έγκλωβισμένο στο σύνολο αλλά ως πρόσωπο έλεύθερο και ως προσωπικότητα. γ) Στόν ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, όπου κυριαρχούσε τό στοιχείο τής χειραγώγησης και καθυπόταξης του «άλλου» σε βάρος τής αξιοπρέπειας και τής έλευθερίας του.

Στό Γ' κεφάλαιο (σ. 239-364) γίνεται προσέγγιση του «άλλου» από ψυχολογικής και παιδαγωγικής άπόψεως. Περιγράφονται άφ' ένός μόν τά ψυχολογικά χαρακτηριστικά του «άλλου», δηλ. η εικόνα που σχηματίζει γι' αυτόν ο νέος τής σχολικής ήλικίας κατά τήν έπικοινωνιακή του εξέλιξη, και άφ' έτέρου η αντιμετώπισή του στην παλαιότερη, τή νεότερη και τή σύγχρονη παιδαγωγική στά πλαίσια τής παιδευτικής διαπροσωπικής σχέσης παιδαγωγού - παιδαγωγούμενου. Ίδιαίτερος λόγος γίνεται επίσης για τή θέση του «άλλου» στο χώρο τής έπικοινωνιακής και βιωματικής άγωγής καθώς και τής όμαδοσυνεργατικής διδασκαλίας και τής μεθόδου Project, που άποτελούν μορφές έγγύτερης παιδαγωγικής προσέγγισης του «άλλου».

Στό Δ' κεφάλαιο (σ. 365-485) διερευνώνται οι αντιλήψεις και κατ' επέκταση οι στάσεις και οι σχέσεις που διαμορφώνονται για τόν «άλλο» ως διαφορετικό, ως ξένο στο χώρο του σχολείου και γενικότερα στην οικογένεια και τήν κοινωνία, με βάση τις σύγχρονες πολυπολιτισμικές

δομές τους. Παράλληλα γίνεται διερεύνηση τοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιολογίας καὶ ἀγωγῆς καὶ μελετᾶται ὁ «ἄλλος» ὡς ἓνα ὀργανικὸ μέλος ἀναγκαῖο γιὰ τὴν πληρότητα καὶ τὴ λειτουργία τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς.

Ἀκολουθοῦν τὰ Συμπεράσματα (σ. 487-501), στὰ ὁποῖα συνοψίζονται οἱ ἐπιστημονικὲς θέσεις τοῦ κ. Ρεράκη, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι καινοτόμες καὶ πρωτότυπες καὶ ἀνοίγουν νέους ὀρίζοντες ἔρευνας γιὰ τὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων στὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο. Ἡ καινοτομία τοῦ ἔγκειται στὸ ὅτι εἰσαγάγει τὸν ὀρθόδοξο θεολογικὸ λόγο δυναμικὰ πλέον στὴ συζήτηση ἐπάνω στὸ θέμα τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων μὲ τὸν «ἄλλο». Καὶ τοῦτο λόγω τῆς κρίσεως πού ὑπάρχει ἀκόμη δυστυχῶς στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ πρόσληψή του καὶ τὴ μὴ ἀποδοχὴ τῆς ἑτερότητάς του, δηλ. τῆς ἐλευθερίας του νὰ εἶναι διαφορετικὸς καὶ νὰ συμπεριφέρεται διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας καὶ τὶς πεποιθήσεις μας. Ἡ πρωτοτυπία του συνίσταται στὸ ὅτι πρῶτος ἀσχολεῖται συστηματικὰ μὲ τὸν «ἄλλο», ἐξετάζοντας τὶς γενικὲς ἐπιδράσεις πού δέχθηκε μέχρι σήμερα ἡ ἐλληνικὴ παιδεία καὶ ἀφοροῦν στὶς ἀντιλήψεις γι' αὐτόν. Πρῶτος ἐπίσης ἐπιχειρεῖ κριτικὴ θεώρηση τῶν παιδαγωγικῶν θέσεων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ἀναφορικὰ μὲ τὸν «ἄλλο», στηριζόμενος ἀποκλειστικὰ σὲ κείμενα τῶν ἰδίων τῶν Διαφωτιστῶν.

Πράγματι, ὁ κ. Ρεράκης, συγκρίνοντας κατὰ τρόπο ἀρκετὰ διαφωτιστικὸ τὸ αὐταρχικὸ πνεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὸ ἀντιαυταρχικὸ καὶ ἀντιατομικιστικὸ τῆς ὀρθόδοξης ἀγωγῆς, φρονεῖ ὅτι ἡ τελευταία καλλιεργεῖ τὴν κοινωνία μὲ τὸν «ἄλλο» καὶ ἀναζητᾷ τὴν προσωπικὴ καὶ ἀγαπητικὴ συνάντηση μὲ τὴν ἑτερότητά του. Μὲ μιὰ τέτοια ἀγωγή οἱ μαθητὲς στὸ σχολεῖο μαθαίνουν νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν ἐνότητα μέσα στὴ διαφορετικότητα τῶν συμμαθητῶν τους, καὶ τὸ ἀντίθετο, καὶ νὰ βλέπουν τὸν «ἄλλο», τὸν διαφορετικὸ, τὸν ξένο, ὄχι ἀρνητικὰ ἀλλ' εὐεργετικὰ στὴ ζωὴ τους καὶ ὡς εὐκαιρία τῆς ὄντολογικῆς συμπλήρωσής τους. Ἄλλωστε, ἡ Ἐκκλησία μας διδάσκει τὸν ἄνθρωπο νὰ κινεῖται μὲ πνεῦμα ἀγάπης πρὸς τὸν συνάνθρωπό του καὶ ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ ὑφίσταται πρόβλημα φυλετικῶν ἢ ἄλλων διακρίσεων στὸ σῶμα της.

Συνεπῶς, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς καθιέρωσης τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς ἀγωγῆς στὴν παιδεία μας, γιὰ μιὰ συστηματικότερη ἐπικοινωνία ἀγάπης καὶ ἐλευθερίας μεταξὺ τοῦ «ἐγώ» καὶ τοῦ «ἄλλου», στρέφει τὸ ἐπιστημονικὸ τῆς ἐνδιαφέρον ἢ παροῦσα ἔρευνα. Καὶ κατὰ τοῦτο

κρίνεται σπουδαία ή προσφορά της στη διαπαιδαγώγηση τών νέων τής σχολικής ηλικίας και σημαντική ή συμβολή της στην προώθηση τών παιδαγωγικών σπουδών στην Ελλάδα.

ΣΤΑΥΡΟΣ Ε. ΚΑΛΑΝΤΖΑΚΗΣ

Άθανασίου Γ. Παπαρνάκη, *Η επίκληση τοῦ Ὄνόματος τοῦ Θεοῦ στην Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 331.

Ὁ κ. Άθανάσιος Παπαρνάκης, Ἐπίκουρος Καθηγητής στοῦ Τμήμα Ποιμαντικῆς καί Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εἶναι ἕνας ταλαντούχος νέος ἐπιστήμονας, ὁμοτέχνης συνάδελφος, ὁ ὁποῖος ἔχει κάνει ἐπιτυχεῖς βιβλικές σπουδές καί θεραπεύει τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ἡ παρούσα ἐκτενῆς μονογραφία ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς τελευταῖες μελέτες του, ἡ ὁποία εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν ἐρευνητικῶν του ἱκανοτήτων καί τῆς θεολογικῆς του κατάρτισης. Ὡς ἀντικείμενο διαπραγμάτευσής της ἔχει τὴν Ἐπίκληση τοῦ Ὄνόματος τοῦ Θεοῦ στην Παλαιά Διαθήκη, ἡ ὁποία βρίσκεται στοῦ κέντρο τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ καί παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση καί ἐξέλιξη τῶν περὶ τοῦ Ὄνόματος τοῦ Θεοῦ ἀντιλήψεων, γνωστοῦ ὄντος ὅτι τὸ Ὄνομά του ταυτίζεται μὲ τὸ πρόσωπό του. Ἡ διαπραγμάτευση αὐτὴ ἐπιχειρεῖται στὰ πλαίσια τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ στὴ θρησκεία τῆς Π. Διαθήκης καί τῆς προτεραιότητάς της στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν της καί ἀποσκοπεῖ, κατὰ τὸ συγγραφέα, στὴ «βαθύτερη κατανόηση τοῦ τρόπου προσέγγισής της γιὰ τὴ στενότερη ἐπικοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεό» (σ. 8).

Ἡ μελέτη διαρθρώνεται σὲ τρία κεφάλαια. Ἡ *Εἰσαγωγή* (σσ. 13-32), πού προτάσσεται αὐτῶν, περιλαμβάνει τὸ θέμα πού ἐρευνᾷ καί τὴ μέθοδο διερεύνησής του. Παρουσιάζει τὸ ἐννοιολογικὸ πλαίσιο τοῦ ὄρου «ἐπίκλησις» (ἐπικαλεῖσθαι, qara') στοῦ κείμενο τῆς Μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο') καί ἐκεῖνο τῶν οἰκείων ιδιωματισμῶν στοῦ Μασωρϊτικὸ Ἑβραϊκὸ κείμενο, τοὺς ὁποίους ἀποδίδει.

Στὸ Α' κεφάλαιο (σσ. 33-83) ἐξετάζεται σὲ τρεῖς ἐνότητες ἡ ἐννοιολογικὴ καί ἡ θεολογικὴ σημασία τοῦ Ὄνόματος τοῦ Θεοῦ στην Π. Διαθήκη. Ἀναλυτικὰ ἐκτίθεται: Στὴν πρώτη ἐνότητα, οἱ ἀντιλήψεις τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ γενικὰ γιὰ τὸ ὄνομα καί τὸ φορέα του. Στὴ δεύτερη, ἡ

δυνατότητα που δίδεται σ' αυτόν, μέσω της επίκλησης του ὀνόματος που του ἀποκαλύπτει ὁ Θεός, νὰ τὸν ἀναγνωρίζει ὡς ἐνεργῶς παρόντα στὴν ἱστορία του (ἱστορικὸς Θεός), νὰ τὸν προσεγγίζει αἰτούμενος τὸ ἔλεός του (προσβάσιμος Θεός) καὶ νὰ ἀναπτύσσει προσωπικὲς σχέσεις μαζί του (προσωπικὸς Θεός). Στὴν τρίτη, οἱ ἀπόψεις τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἀποκαλούμενη «θεολογία τοῦ Ὀνόματος», που ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν προσπάθειά τους νὰ ἐρμηνεύσουν τὶς βιβλικὲς ἀναφορὲς (ἑβραϊκούς ἰδιωματισμούς) στὸ Ὄνομα τοῦ Θεοῦ ὡς «ὑπόσταση», διακρίνοντάς το ἐντόνως ἀπὸ τὸ Θεο-φορέα του. Ὁ συγγραφέας, ἐν προκειμένῳ, θεωρεῖ ὀρθῶς ὅτι οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς εἶναι ἄπλῶς ἓνα ρητορικὸ σχῆμα. «Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἀρχαίου ἰσραηλίτη στὸ Ὄνομα τοῦ Θεοῦ –σημειώνει– δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ προσδώσει ἀξία σ' αὐτὸ καθαυτὸ τὸ Ὄνομα, ὥστε νὰ τὸ ἀναβιβάσει σὲ ὑπόσταση, ἀλλὰ νὰ τονίσει τὸ μεγαλεῖο τοῦ φορέα του καὶ τὸ δέος τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντί του (σ. 147) ὡς ἀποτέλεσμα τῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας του. Πρόκειται γιὰ μία νέα ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση ὡς πρὸς τὴν ἀποδοχὴ ἢ ὄχι τῆς «θεολογίας τοῦ Ὀνόματος», που ἐπιχειρεῖται ἐδῶ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μόνο «μὲ τὴ λατρευτικὴ πράξη τῆς ἐπίκλησής του, τὸ Ὄνομα τοῦ Θεοῦ δὴλωνε τὴν πραγματικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸ Ναὸ» (σ. 149).

Στὸ *B' κεφάλαιο* (σσ. 85-171) ἐρευνᾶται ἡ ἐπίκληση τοῦ Ὀνόματος τοῦ Θεοῦ σὲ σχέση μὲ τὸν ἱερὸ χῶρο τῆς λατρείας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ἰδιωματισμὸ *nigra' shem Yahweh 'al...* (*ἐπεκλήθη τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ ἐπί...*) καὶ τοὺς συναφεῖς μὲ αὐτὸν *leshakhen shem Yahweh sham* (*νὰ κατοικήσει τὸ ὄνομα τοῦ Γιαχβὲ ἐκεῖ*) καὶ *lasum shem Yahweh sham* (*νὰ τοποθετήσῃ τὸ ὄνομα τοῦ Γιαχβὲ ἐκεῖ*). Ἡ διερεύνηση γίνεται σὲ τρεῖς ἐνότητες καὶ ἀφορᾷ στὴν ἐννοια τῆς ἐπίκλησης τοῦ Ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης (α' ἐνότητα), που συνδέεται μὲ τὸν πρῶτο ἰδιωματισμὸ, ἐπὶ τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος (β' ἐνότητα), που συνδέεται μὲ τοὺς ἄλλους δύο, καὶ ἐπὶ προσώπων (γ' ἐνότητα), που συνδέεται ἐπίσης μὲ τὸν πρῶτο. Εἰδικῶς στὴν τελευταία ἐνότητα γίνεται ἀναφορὰ στὴ γνωστὴ «ἱερατικὴ εὐλογία» (*Ἀριθμ.* 6,22-27), ἡ ὁποία, ὡς λατρευτικὴ πράξη συνδεδεμένη μὲ τὸ Ναὸ καὶ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ σ' αὐτόν, ἀναδεικνύει, κατὰ τὸ συγγραφέα, τὸ ρόλο τοῦ Ὀνόματος τοῦ Θεοῦ στὴν τελετουργικὴ πράξη τῆς ἐπίκλησής του.

Στὸ *Γ' κεφάλαιο* (σσ. 173-254) ἀναπτύσσονται σὲ τέσσερις ἐνότητες ἡ χρῆση καὶ ἡ σημασία τῆς ἐπίκλησης τοῦ Ὀνόματος τοῦ Θεοῦ στὶς διά-

φορες ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαίου ἰσραηλίτη. Πιὸ συγκεκριμένα: Ἡ α' ἐνότητα ἐξετάζει τὴν ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ στὴν προσευχή, ἡ β' ἐνότητα προσδιορίζει τὸν ὁμολογιακὸ χαρακτήρα τῆς ἐπίκλησης αὐτῆς μὲ βάση συγκεκριμένες πράξεις θρησκευτικοῦ (ὄρκος, εὐλογία, κατάρα) ἢ ἐθνικοῦ ἐνδιαφέροντος (πόλεμος, ἐξορία), καὶ ἡ γ' ἐνότητα παρουσιάζει τὴν ἐσχατολογικὴ χροιά τῆς ἐπίκλησης, πού ἀπαντᾷ στὴν προφητικὴ διδασκαλία. Ἡ δ' ἐνότητα παραθέτει τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐπίκληση τοῦ Ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, ὡς προέκταση τῆς προφητικῆς, ἐπισημαίνοντας ὅτι στὴν Καινὴ Διαθήκη ἀντικαταστάθηκε πλήρως ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς πρὸς τὴν παλαιοδιαθηκικὴ ἔννοια καὶ χρῆση του, ἐνῶ στὴν Ἐκκλησία ἀπετέλεσε τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν χριστιανῶν ὡς τῶν «ἐπικαλουμένων τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου».

Ἀκολουθοῦν τὰ *Συμπεράσματα* (σσ. 255-265), ὅπου περιεκτικὰ καὶ μὲ σαφήνεια συνοψίζονται τὰ κύρια σημεῖα τοῦ ἐρευνηθέντος θέματος τῆς μονογραφίας. Ἀπ' αὐτὰ προκύπτει ἡ ἰδιαίτερη ἔμφαση πού δίδει ὁ συγγραφέας τῆς στὴν προτεραιότητα τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ στὴ θρησκεία τῆς Π. Διαθήκης καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ λατρευτικὴ πράξη τῆς ἐπίκλησης τοῦ Ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, πού βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς, ἀσκήθηκε καὶ ἐξελίχθηκε στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ.

Στὴ μελέτη του αὐτὴ ὁ κ. Παπαρνάκης πρωτοτυπεῖ ὡς πρὸς τὴ σύλληψη τοῦ θέματος καὶ τὴν ἀνάπτυξή του. Ἐρευνᾷ μεθοδικὰ καὶ ἐξονυχιστικὰ, μὲ κριτικὴ διάθεση καὶ διεισδυτικὸ πνεῦμα ὅλες τὶς πτυχές του, βασιζόμενος στὸ βιβλικὸ κείμενο, στὴν πατερικὴ θεολογικὴ σκέψη καὶ στὰ δεδομένα τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης βιβλικῆς ἐρμηνευτικῆς. Διατυπώνει προσωπικὲς ἀπόψεις καὶ διαλέγεται μὲ ἄλλους εἰδικούς ἐρευνητές. Χρησιμοποιεῖ ἄνετα τὴ βιβλικὴ ἑβραϊκὴ γλῶσσα, ἐνῶ διαθέτει ἐπαρκῆ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση.

Γενικῶς, ἡ ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ αὐτὴ ἔρευνα τοῦ κ. Παπαρνάκη, ἡ ὁποία ἀναμφισβήτητα προάγει τὶς βιβλικὲς σπουδὲς καὶ ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῆς Π. Διαθήκης, εἶναι ἄριστη. Σαφῶς δὲ προοιωνίζει τὴν ἐξέλιξή του σὲ ἰκανὸ παλαιοδιαθηκολόγο ἐρευνητὴ, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται ἀκολουθώντας μὲ συνέπεια τὴν ὀρθόδοξη ἐρμηνευτικὴ καὶ θεολογικὴ μας παράδοση.